

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

В. М. Хмарський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

ОДЕСА

ОНУ

2019

УДК 94(477)"311/312"(042.4)
Х643

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 2 від 13 лютого 2019 р.

Рецензенти:

Т. С. Вінцовський – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

І. С. Міронова – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

В. Л. Цубенко – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Хмарський В. М.

Х643 Історія України : конспект лекцій / В. М. Хмарський. –
Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. – 118 с.
ISBN 978-617-689-312-7

Конспект лекцій презентує стислий концептуальний виклад авторської візії вітчизняної історії/

Призначений для студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти і всіх, хто цікавиться історією нашої країни.

УДК 94(477)"311/312"(042.4)

ISBN 978-617-689-312-7

© Хмарський В. М., 2019

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019

ЗМІСТ

Передмова	4
Лекція 1. Теоретико-методологічні засади курсу	8
Лекція 2. Давня історія: первісне суспільство й антична доба	16
Лекція 3. Раннє середньовіччя: поява і становлення Русі	23
Лекція 4. Високе середньовіччя: дезінтеграція і феодалізація Русі	29
Лекція 5. Пізнє середньовіччя: геополітична мозаїка та наростання внутрішньої кризи у суспільстві	34
Лекція 6. Переддень модерної доби: революція середини XVII ст. і боротьба трьох геополітичних світів	42
Лекція 7. Становлення модерності: «імперська доба» або «довге» XIX століття	52
Лекція 8. Перша світова війна та революції: великі потрясіння на початку «короткого» XX століття	63
Лекція 9. Радянська та нерадянська Україна між світовими війнами	72
Лекція 10. Україна у Другій світовій війні	79
Лекція 11. Радянська Україна (друга половина 40-х–початок 90-х рр.)	84
Лекція 12. Сучасна Україна (кінець XX–початок XXI ст.)	93
Післяслово	99
Список рекомендованої літератури та джерел	102

ПЕРЕДМОВА

Запропонований текст є стислим концептуальним викладом лекційного курсу, який містить основні положення, що озвучуються здобувачам вищої освіти при вивченні нормативної навчальної дисципліни «Історія України» на всіх факультетах в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова, за винятком спеціальності «Історія та археологія» на факультеті історії та філософії. Викладання історії України в університеті займає специфічне місце між шкільним курсом, який учні опановують впродовж семи років (а частина абітурієнтів ще й складають з цього предмета зовнішнє незалежне оцінювання), та вивченням наукової історії майбутніми фахівцями-істориками на згаданому вище факультеті. За слушним образним висловом відомого вітчизняного історика Наталі Яковенко, відмінність між дидактичною та академічною історіями – це як різниця між двома планетами. Університетський курс вітчизняної історії, у такому разі, є штучним супутником або міжпланетною станцією, що курсує між ними, але знаходиться ближче до наукової історії.

Передусім треба визнати, що будь-який текст є авторською візією синтетичного курсу з історії України, яка не претендує на істину в останній інстанції, а лише пропонує своє бачення минулого, яке може наблизитись чи віддалитись від істини залежно від рівня суб'єктивності, наукової сумлінності, світоглядних уподобань, ідеологічної заангажованості, політизованості оповідача та бути через свою стилістику й мовну естетику більш чи менш привабливим та/або переконливим для споживача цієї інформації. Отже, перед знайомством із цією візією – що є історія України – тому, хто її продукує, варто окреслити принципи, підходи і засадничі ідеї, які буде покладено в основу цього наративу.

Історіософська концепція викладу базується не лише на суто сцієнтистських (принципи науковості, об'єктивності та історизму тощо), але й на відповідних суспільно-політичних світоглядних

засадах та настановах щодо того, чому саме варто приділити більше уваги. Адже синтетичний курс не є суто науковим продуктом у буквальному розумінні, а й результатом ширших розмірковувань, які є не лише науковою, а й суспільно-політичною пропозицією. Тому ці засади, у нашому випадку, можна визнати як симбіоз або перетин «сором'язливого» чи «західного» марксизму і постмарксизму із соціал-демократичною і соціал-ліберальною платформами. Щодо класичного марксизму, який ригористично не відкидається, то, з одного боку, використовуються ідеї первинності матеріального світу й матеріальної складової в житті людини, базису і надбудови, наявності позаекономічного й економічного примусів у трудовій діяльності, поняття капіталізму, додаткової вартості, етично не сприймається соціальна несправедливість та суспільство розглядається як система із субординованими зв'язками від господарства і відносин власності до держави і мистецтва. Але, з іншого боку, не приймаються домінування в житті окремої людини чи всього суспільства суто економічного чинника, класова боротьба як рушій історичного процесу, жорсткий детермінізм щодо неминучої загибелі капіталізму, абсолютизація ролі однієї соціальної групи в житті суспільства (робітничого класу з його диктатурою), радикальні перетворення суспільства насильницьким шляхом, комуністичний телеологізм, тобто визнання комунізму кінцевою метою історії людства, до якої заздалегідь йде весь історичний процес. Соціал-демократична ідеологія перетинається тут з проблематикою соціальної справедливості, а прийняття постулату про постійне удосконалення капіталізму як найбільш актуальної й оптимальної нині форми цивілізаційного буття об'єднує її з ліберальною ідеологією, а саме з соціальним (лівим) лібералізмом, який передбачає не лише право особистості на свободу і володіння приватною власністю, ринкову економіку, але й рівні права індивідуумів, наявність верховенства права і правової держави, яка надає соціальний захист населенню і навіть опікується питаннями соціальної справедливості. Тобто основною метою вивчення

вітчизняної історії, з нашої точки зору, є спроба усвідомлення феномену сучасної України через намагання збагнути алгоритми руху суспільства в минулому на підставі зазначеної історіософської доктрини.

Призначення нормативного курсу полягає у знайомстві здобувачів вищої освіти з науковими підходами щодо вивчення і трактування вітчизняної історії, яке втілене в компактний виклад упродовж одного навчального семестру в межах трьох кредитів (90 годин). Завданнями курсу є формування системного уявлення про вітчизняну історію, яка відбувалась на тлі світового історичного процесу, усвідомлення плюралістичності в потрактуванні кожної події, персонажа чи явища, вміння використовувати набуті знання як у повсякденному спілкуванні, так і аналізувати інформаційну пропозицію шкільного, пропагандистського чи наукового історіописання.

Освітній процес в університеті передбачає, що для навчальної дисципліни існують такі форми його організації, як навчальні заняття в аудиторії (та їхні види – лекції, семінарські заняття, індивідуальні заняття, консультації), самостійна робота (підготовка до семінарських занять, контрольних заходів, виконання індивідуальних завдань) та контрольні заходи (поточний та підсумковий контроль). Аудиторні заняття займають у підготовці здобувача вищої освіти тільки понад третину (а для заочної форми навчання ще менше) годин від обсягу загального навантаження з навчальної дисципліни, серед яких переважають лекції (18-24 години для денної та 8-12 годин для заочної форм навчання). Змістове наповнення курсу лекцій передбачає вступну частину, а також принципівий поділ історичного процесу на домодерний та модерний періоди. Курс поділено на лекції – всього їх 12. Оскільки в реальному освітньому процесі кількість лекцій може змінюватися, то це є лише один з варіантів розподілу для студентів денної форми навчання. Кожну лекцію споряджено «дорожньою картою» (планом) та запитаннями для самоконтролю, що можуть озвучуватись під час чи наприкінці лекцій,

застосовуватись для обговорення на семінарських заняттях чи використовуватись під час поточного або підсумкового контролю.

Наприкінці курсу міститься стислий підсумок та подано перелік рекомендованої літератури як основної – не обов'язкової, а оптимальної для вибору кожного здобувача вищої освіти (паперової й електронної), так і додаткової – з окремих лекцій.

За три десятиліття викладання навчальної дисципліни кафедра історії України ОНУ імені І. І. Мечникова видала численні методичні рекомендації, випускники її спеціалізації стали авторами чи співавторами кількох навчальних та навчально-методичних посібників (Н. О. Котова, Ф. Ф. Стоянов, В. Л. Цубенко та ін.), але саме у вигляді конспекту лекцій навчальний матеріал подається уперше.

Отже, запропонований текст призначений для попереднього ознайомлення всіх охочих з основними контурами навчальної дисципліни і, зокрема, з її лекційним компонентом, з концептуальним баченням і внутрішньою логікою викладу, основними підходами щодо авторського уявлення про історичний процес у вітчизняному форматі. Він має полегшити сприйняття студентами лекційного курсу й у такий спосіб допомогти під час роботи на семінарських заняттях, під час самостійної підготовки та проведення підсумкових заходів, тобто сприяти забезпеченню якості викладання цієї дисципліни, посиленню гуманітарної і гуманістичної складової у підготовці майбутнього університетського випускника.

Принадно хочу висловити подяку першим уважним читачам цього тексту – колегам Тарасу Вінцковському, Галині Левченко, Олександрові Музичку, Едуарду Петровському та Олені Синявській – за витрачений на це час, а також за зауваження і поради, що допомогли удосконалити це видання.

ЛЕКЦІЯ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КУРСУ

Дорожня карта

1. *Ключові поняття: історія, історіографія, Україна.*
2. *Основні аспекти історії України: рівні та принципи.*
3. *Часовий та просторовий виміри історії України.*

Перш за все є сенс визначитись з основними постулатами, що мають наскрізний характер у нашому наративі щодо цілої історії України. Насамперед – поняття «історії». Воно сприймається дуалістично: як процес і як знання про нього – наукове і не тільки. Історичне знання існує на кількох рівнях – побутовому (особистий досвід та досвід інших), дидактичному (шкільна освіта та виховання), афірмативному (стверджувальному) або інваріантному (вплив ідеології, пропаганди, публіцистики, художньої культури) та науковому (сцієнтистському), до якого використовуємо терміни «історична наука» або «історіографія». Історична наука є водночас гуманітарною наукою, бо вивчає людину, та суспільствознавчою (дихотомія з природничими та точними науками), адже вивчає людину не лише як таку, а в суспільстві й у часовому вимірі на тлі зміни цього суспільства.

Історіографії найчастіше поділяються на національні, жодна з яких не може претендувати на абсолютну об'єктивність, у тому числі, і насамперед, до власної національної історії. Проте в нашому наративі домінуючим буде, очевидно, вітчизняний дискурс. Якщо говорити про українську історіографію вже за модерної доби (кінець XVIII – початок XXI ст.), то її поступ умовно поділяємо на три етапи – «імперський», «радянський» та сучасний. У перший з них в Україні були історики, які писали свої тексти згідно з офіційними імперськими концепціями (наприклад, найвідоміший одеський історик Аполлон Скальковський), а були й такі, які пропонували нонконформістські історіософські доктрини, які найширше були

представлені в межах домінуючого тоді так званого народницького напрямку в українській історіографії (Микола Костомаров, Володимир Антонович, ранній Михайло Грушевський), що завжди викликало негативну реакцію, а то й спротив імперського офіціозу. У «радянський» етап більшість вітчизняних істориків узгоджували українську історію з марксистськими чи псевдомарксистськими догмами в контексті загальносоюзної парадигми. Хоча були історики, що випадали з цього одноманітного потоку, адже 1) до середини ХХ сторіччя були території, що не входили до складу СРСР, 2) паралельно у світі вже існувала українська історіографія в діаспорі – особливо потужна в Північній Америці та 3) у самій УСРР/УРСР завжди були поодинокі історики-нонконформісти, які писали неортодоксально і випадали із ідеологічно витриманого хору.

У межах сучасної вітчизняної історіографії існують два основних напрями, нерівномірні за кількістю прибічників і відмінні за концептуальними підходами. Більшість, яка формує один із напрямів, сповідує національний/ націоналістичний підхід, який бере історіософські витoki в історіографічній традиції рубежу ХІХ-ХХ століть і водночас використовує як у дослідженнях, так і в дискусіях ментальні процедури радянської історіографії – у центрі наративу національна (і навіть етнічна) проекція на історичний процес та абсолютизація чи перебільшення етатизму, тобто значення держави в національній історії. Меншість намагається залучати підходи новітньої світової науки в історіописанні, наголошуючи на багатofакторності в розвитку суспільства, де основним актором виступає не нація (чи етнос) і не держава, а окрема людина. Це дозволяє вийти за національні/державні межі і ефективніше піднятися до висот світової науки, яка, зазвичай, не повинна мати кордонів. Отже, перших можна умовно охарактеризувати як прихильників національного/націоналістичного наративу, який сформувався у 90-ті рр. ХХ ст. і який умовно можна назвати офіційною історіографією («традиціоналісти»). Другі не сповідують цього підходу або мінімізують його (їх умовно можна назвати «модернізаторами» вже

створеного канону національної візії вітчизняної історії або «транснаціоналами» чи «антропологізаторами» тощо), намагаючись запропонувати альтернативу. Автор значною мірою позиціонує себе з другою групою, але у процесі викладу апелюватиме до обох підходів лише як двох варіантів бачення одного – формування сьогоденного феномену України.

Не зайвим вважаємо додати, що якими б не були інтерпретації історії в минулому чи сьогодні, але в основі будь-якого знання про минуле, його наріжним каменем є історичні джерела. Саме вони і є вмістилищем знання про минуле, де науковці знаходять історичні факти і беруть їх для своїх досліджень. Отже, минуле ми можемо вивчати, опираючись лише на матеріальні артефакти – від знарядь праці первісних людей, зображень на фресках до рукописів та мікрочипів, на яких зберігаються аудіозаписи. Історичних джерел від минулих епох залишилось небагато, але достатньо для того, щоб їх вивчати і продукувати нове або переосмислювати вже наявне знання. Для кожної з людських епох характерний свій набір історичних джерел. У найперші епохи людства характерне домінування матеріальних артефактів, а згодом з'являються писемні джерела. Спочатку переважав такий їх різновид, як наративні (оповідні) джерела, а з поширенням писемності і появою масових джерел гору бере документ, який фіксує стосунки між різноманітними суб'єктами історичного процесу, і тому існує безліч різноманітних груп історичних джерел. Історик-науковець у своєму дослідженні завжди співвідносить інформацію з різноманітних груп історичних джерел задля наближення до об'єктивної істини, хоча врешті створить лише свою візію минулого тої чи іншої глибини. Щоденно суспільство продукує силу артефактів, які згодом перетворюються на історичні джерела. Таким чином, пошук історичних джерел, глибоке їх вивчення й уміле використання – основа фахового рівня будь-якого історика, від якої залежить і якість його власної інтерпретації досліджуваних феноменів.

Наступним ключовим поняттям у нашому словосполученні є «Україна». Термін розуміємо і використовуємо так само дуалістично: 1) як державу, тобто систему інститутів з вищою владою, що існує з 1991 року в незмінних кордонах, 2) як країну, що, по-перше, формувалась задовго до названої дати і, по-друге, є набагато ширшим і глибшим феноменом за інституційне явище держави – від економіки і до культури суспільства та аж до повсякденного і приватного життя людини. Отже, це феномен, що потребує ретроспективного усвідомлення в межах нинішньої держави, але в минулому він, безсумнівно, з цими межами не збігався. Отже, предмет вивчення історії України – історія людської спільноти в межах сучасної країни у всіх її різноманітних суспільних проявах від найдавніших часів до сьогодення.

Історію людської спільноти ефективніше розглядати через її прояви і реалізацію у двох умовних широких площинах/рівнях – соціально-економічній та суспільно-політичній. Перша з них – базис. До неї уналежнюємо економічну складову: *господарство* – як основу життєдіяльності кожної людини і колективу та *систему власності* – що, кому і скільки належить при цьому господарюванні і як розподіляються його результати. Під соціальною складовою розуміємо соціальну структуру, що виростає з економіки залежно від її конфігурації. Друга площина – надбудова. Маємо на увазі соціальні відносини, у тому числі й конфлікти, які виникають залежно від соціальної структури і взаємодії її елементів та визначають політичну активність чи діяльність представників різних соціальних груп, насамперед еліт, що призводить до формування відповідної конфігурації державності. До надбудовного рівня цієї конструкції зараховуємо і відповідну матеріальну і, особливо, духовну культуру, ментальність тощо. Вся ця складна конструкція з Людиною всередині знаходиться в постійному русі і видозмінюється, тому простежити ці зміни і побачити зв'язок між сусідніми епохами – одне із завдань викладу.

Розглядати історичний процес варто за допомогою наперед визначених принципів. Насамперед – науковості, що означає системно і систематично розглядати минулу реальність з точки зору досягнень сучасної науки і передусім історичного джерелознавства, уникаючи необґрунтованих гіпотез, різного ґатунку міфологем чи ідеологічних фейків, але приймаючи плюралізм науково обґрунтованих підходів до оцінки будь-яких явищ, подій чи персон. Об'єктивність – врахування всіх чинників, що впливають на історичний процес як на результат: пошук виваженого фарватеру, «золотої середини» чи «іншої сторони медалі» в будь-якому феномені, враховуючи і те, що жодна подія не відбувається з волі виключно однієї персони, а виникає як спільний знаменник чи рівнодіючий вектор з урахуванням зусиль всіх суб'єктів історичного процесу. Історизм – кожен феномен має свою історичну ретроспективу, тобто причини і передумови для реалізації (витоки) у минулому, трапляється унікально (лише раз і за відповідних історичних обставин), обов'язково залишає свій відбиток на сучасній йому реальності і впливає на відповідні події в майбутньому.

У зв'язку з цим варто наголосити на ефекті цивілізаційної акумуляції. Адже суспільство набирає в кожній добі чи періоді те, з чим людина живе в подальшому – або в наступному періоді, або навіть і довше, претендуючи на константність як цивілізаційний код, який чимдалі ускладнюється. Це – як окрема людина набирає протягом земного шляху досвід, чесноти і хвороби, які супроводжують її протягом життя. Беремо до уваги як синхронний підхід – вітчизняну історію необхідно розглядати в контексті світового цивілізаційного досвіду, насамперед європейського, оскільки вона відбувалась на тлі і під впливом загальних процесів і тенденцій (аби уникнути створення ефекту «глобуса України»), так і діахронний підхід – весь процес варто розглядати на тлі певних періодів, які відрізняються за своїм змістовим наповненням.

Найпоширенішою у світі (точніше – в Європі) є схема поділу історії на п'ять епох: первісне суспільство, античність, середні віки,

новий час та новітній час. У вітчизняному історичному просторі їх можна видозмінити до чотирьох, де першою буде давня історія України. Вона увібрала в себе первісне суспільство разом з елементами античності, що мала свій прояв, але не стала окремою епохою – від найдавніших часів (тобто появи людини на території сучасної України) і до кінця I тисячоліття нашої ери (виникнення першої потужної держави Русь з центром у Києві). Середні віки – відтоді і до середини II тисячоліття (верхня межа дискутується від кінця XV до середини XVII ст. – тобто від появи козацтва, створення Речі Посполитої чи початку Хмельниччини). Новий час (його початок – до кінця XVIII ст. – називають ще раннім новим часом) – відтоді і до початку XX століття (до Першої світової війни). Новітній час – відтоді і до сьогодні. Саме цю періодизацію візьмемо за основу, але паралельно апелюватимемо і до такої дихотомії, як поділ історії людства на до модерну та модерну епохи, приблизний вододіл між якими на межі XVIII-XIX століть. Перша сприймається на кшталт утробного періоду людини (у ньому закладаються найфундаментальніші підвалини глобальної цивілізації), а другий – власне від народження і до сьогодні, коли ці підвалини починають себе реалізовувати. Ці дві епохи видаються хронологічно неспівмірними, але коли до уваги взяти не абсолютний вимір (протяжність часу), а відносний – динамізм розвитку людства та стрімке збільшення його кількості, то співвідношення виглядає вельми доречним. Таким чином, домодерність припадає на давню історію, середні віки і ранній новий час (для її характеристики будуть використані ще такі базові поняття, як *аграрне суспільство*, *феодалізм*), решта часу з кінця XVIII ст. – модерність (для її характеристики не обійтись без таких понять, як *капіталізм*, *націєтворення*, *індустріальне* та *постіндустріальне суспільство*).

Для ефективнішого розуміння процесів у часі варто конкретизувати і просторові координати історії України. Для цього виокремимо на території сучасної країни чотири історико-географічні макрорегіони, виходячи зі специфіки їхнього історичного регіонального

розвитку. Пропонується один з варіантів – поділ на західний, правобережний, лівобережний та південний макрорегіони. Кожний з них включає один або кілька регіонів, ядром яких є одна або кілька сучасних адміністративних областей. Західний історико-географічний макрорегіон (Західна Україна) охоплює чотири історичні області – Галичина (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська – без північної частини – обл.), Волинь (Волинська, Рівненська обл., північні частини Тернопільської, Хмельницької обл. і західна частина Житомирської обл.), Північна Буковина з Північною Бессарабією (Чернівецька обл.) та Закарпаття (Закарпатська обл.). Правобережна Україна – два регіони: Київщина (Київська – без східної і південно-західної частин, Житомирська – без західної частини, Черкаська – без східної частини – обл.) та Поділля (Вінницька і Хмельницька – без північної частини – обл., південь Тернопільської та північ Одеської обл., фрагменти на південному заході Київської, заході Черкаської та Кіровоградської обл.). Лівобережна Україна – два регіони: лівобережне Придніпров'я (або колишня Гетьманщина – Полтавська і Чернігівська, східні частини Київської і Черкаської та західна частина Сумської обл.) та Слобожанщина (Харківська – без південної частини, Сумська – без західної частини – та північні частини Донецької і Луганської обл.). Південний – п'ять регіонів: Причорномор'я (Одеська – без північної частини, Миколаївська, Херсонська – без східної частини – обл.), Крим (Автономна Республіка Крим), Приазов'я (південні частини Донецької, Запорізької та східна частина Херсонської обл.), Донбас (Донецька – без північної і південної частин – та Луганська – без північної частини – обл.) та Середнє Подніпров'я або Запоріжжя (північ Запорізької, Кіровоградська – без західної частини і Дніпропетровська обл.).

Отже, історія України не є чимось статичним. Адже рухливим є сам історичний процес, і з його плином змінюються наші уявлення про нього та всі об'єкти в ньому. Тому нам необхідно постійно підтримувати науковий дискурс щодо того, що відбувається з феноменом України, і докладати інтелектуальних зусиль щодо

осмислення й усвідомлення цього процесу на рівні вищого інтелектуального осягнення – у закладах вищої освіти.

Запитання для самоконтролю

- 1. Яку роль відіграє і яку функцію виконує університетський курс історії України при здобутті вищої освіти?*
- 2. Чи існує історія України до виникнення сучасного феномену України?*
- 3. Чи можете Ви визначити, до якого регіону належить Ваша мала батьківщина і у який період історії України виник населений пункт, з якого Ви приїхали навчатись до університету?*

ЛЕКЦІЯ 2. ДАВНЯ ІСТОРІЯ: ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА АНТИЧНІСТЬ

Дорожня карта

1. Первісне суспільство: основні риси і характеристики.
2. Еволюція суспільства і людини в первісну добу.
3. Перші цивілізації на території України.

Ключові події: поява людей на території України, неолітична революція, виникнення держави.

Основні поняття: еволюція, первісна людина, кочовики, античні поліси, слов'яни.

Знакові особи: Вікентій Хвойка, Михайло Грушевський.

Домодерну історію України розглядаємо як процес послідовного накопичення і зміни цивілізаційних складових суспільства від найдавніших часів до кінця XVIII ст. у таких кільцях ланцюжка, як давня історія (первісне суспільство й античність), середні віки та ранній новий час.

Дві основні риси характеризують первісне суспільство – повільність у змінах та, у зв'язку з цим, тривалість. Це найдовший період в історії людства, під час якого були закладені найфундаментальніші засади цивілізацій, що існували згодом. Першим цивілізаційним надбанням, а точніше детермінантою, став географічний чинник території, на якій формувалось суспільне життя в Україні. Територія її розташована на півдні східної Європи – між Чорним і Азовським морями на півдні та непрохідними лісами на півночі. Зважаючи на відсутність чітких кордонів на сході і лише частковими перепонами – Карпатські гори – на заході, у масштабі євразійського континенту вона займає одне з транзитних місць у великому євразійському коридорі, який нагадує покладену на бік колбу, обернену вузькою частиною на захід. В основі її безкраї азійські степи, що починаються звужуючись між Уральськими

горами і Каспійським морем і прилягають до надчорноморських степів разом із землями на північ від Кавказьких гір – між Чорним і Каспійським морями. Вузька шийка колби завершується на південний захід від України і веде або по річищу Дунаю в Центральну, Західну та Південну Європу, або до Малої Азії. Отже, ці обставини вказують, по-перше, на шляхи потрапляння людини на територію України в давнину (у будь-якому разі або з Балкан, або з Північного Кавказу) і, по-друге, що рух мав би бути інтенсивним, адже Південну Україну, найбільший з макрорегіонів, називають ще й Степовою – сприятливою для вільного руху кочовиків. На північ від степів розташована лісостепова зона, а на самій півночі України – лісова зона, через що разом з суміжними територіями Білорусі і Росії цей початок безкраїх лісів ще називають Поліссям.

Первісна історія є найтривалішим періодом в історії людства і найскладнішим для вивчення. Сама розбіжність між істориками у датуванні появи людини на території України вражає – від 1 млн до 150 тис. років тому. Але в будь-якому разі це відбулось у найпершому періоді первісного суспільства – ранньому палеоліті. Щоб легше побачити цей тривалий період, використаємо діахронну феноменологічну схему – тріаду, яку можна застосовувати надалі і за інших нагод, розглядаючи існування майже будь-якого феномену в трьох фазах: 1) виникнення і формування, 2) набуття класичних або хрестоматійних характеристик – апогей, 3) трансформація і підготовка до переходу в інший стан.

З огляду на це первісне суспільство в першій фазі (початок кам'яного віку – ранній і середній палеоліт) розглядається як таке, що відривається від тваринного світу. Основними цивілізаційними здобутками і ознаками стали заняття збиральництвом і полюванням, колективна власність, виготовлення знарядь праці, опанування вогню – це призвело не лише до обігріву і продовження світлового режиму, але й використання термічно обробленої їжі, що разом призводило до безнастанних перемог як над неживою природою, так і тваринним світом. У другій фазі (середина кам'яного віку – пізній палеоліт,

мезоліт) людство досягає «хрестоматійного» часу – за приблизно сучасних кліматичних умов люди набувають теперішнього вигляду, відчують себе родичами, адже формується родина і матріархальна община, постійно вдосконалюються знаряддя праці, а в господарстві до збиральництва і полювання, яке завдяки луку і стрілам стає індивідуальним, додається рибальство. Ідеологічні уявлення стають складними: формується бачення світу і, очевидно, що це вже впливає на поведінку людини.

У третій фазі (кінець кам'яного – неоліт, мідно-кам'яний/енеоліт та бронзовий і ранній залізний віки) людське суспільство зазнає помітних і принципових змін. Насамперед це «неолітична революція», що заклала одну з констант суспільства в подальшому: більша частина її території виявилась надзвичайно придатною для розвитку землеробства, а найбільше – середня лісостепова смуга, що менш приваблювала рух кочових народів-скотарів, які опанували степову Україну. Це призвело до осідання, «примагнічування» до землі і їхнього намагання утриматись на ній. Формується сучасна родина і селянська община. Відтоді, а це часова відстань у 5-7 тис. років від сьогодні, закладено основи аграрного суспільства і землеробської ментальності населення, яка виявляє себе так чи інакше й дотепер. Найяскравішим і контроверсійним феноменом на території України і сусідніх країн стала землеробська Трипільська культура періоду енеоліту. З одного боку, архетипи її існування нагадують пізніших українців, але з іншого – за відсутності доказів їхнього прямого спадкоємства важко приймати деякі надто патріотичні аспірації щодо їхньої етнічної спорідненості. Від часу «неолітичної революції» розпочинає розвиватись ремесло. Використання ж металів – міді, бронзи і заліза – зробило працю селян настільки ефективною, що людина позбулась не лише постійного почуття голоду, а й почали з'являтися надлишки, а за ними – майнова нерівність, формувалась племінна еліта. Від появи тоді приватної власності, соціального розшарування і соціальної

нерівності ці явища стали невід’ємними ознаками і складовими суспільного буття людської спільноти.

Лакмусовим папірцем у суспільній зрілості соціуму і певною межею в цивілізаційному розвитку, а отже, і завершенням первісного суспільства, стає виникнення держави – системи інститутів, що намагається упорядкувати життя людей, які чисельно збільшуються і стають соціально неоднорідними. Перші держави починають виникати в Азії та Африці ще з бронзового віку – древні Китай, Індія, Межиріччя, Єгипет. Появу держав на території України уналежнюємо до раннього залізного віку – першого тисячоліття до нашої ери. З Азії, наче з аеродинамічної труби, через Східну Європу рухаються на захід Європи численні кочові народи, наймення яких у цей час уже відомі – кіммерійці, скіфи та сармати, які володіли в I тис. до нашої ери і перші століття нашої ери не лише південними степами, але й землями сусідніх землеробів лісостепу. Доля кожного з цих народів була схожою: після панування впродовж кількох століть вони втрачали свою владу – і, як наслідок, частина гинула, частина асимілювалась, а решта йшла в інші краї.

Кожен кочовий народ перевершував попередній не лише своєю чисельністю, а й новими цивілізаційними надбаннями. Так, кіммерійці на межі II й I тисячоліть до Христа були першими, хто володів залізними знаряддями праці та зброєю, опанували їзду верхи та сформували протодержавне об’єднання періоду воєнної демократії у причорноморському степовому просторі. Показовою є доля скіфів: розбивши кіммерійців у VII ст., вони захопили майже всю територію сучасної України і створили помітну в античному світі державу. Прикметними є легенди і міфи про них, які значною мірою переказав «батько історії» давньогрецький мандрівник Геродот. З його розповіді про існування царських скіфів, скіфів-скотарів та скіфів-землеробів можна робити висновки, що найімовірніше йшлося про дві групи людності – власне скіфів (царські й скотарі) та підкорене ними населення лісостепу (землероби). А от поділ на царських і скотарів вказує на соціальну диференціацію: перші були елітою, а другі –

простими вільними общинниками. У III ст. до н. е. скіфи поступились владою в степу сарматам. Частина їх загинула в зіткненні з важкоозброєною кіннотою супротивника, інша частина асимілювалась, оскільки обидва народи були споріднені (на це вказує не лише їхня іраномовність, а й навіть міф про появу сарматів від союзу скіфів і амазонок), – отже, це свідчить, що за обставин спорідненості цей процес пришвидшується. Решта скіфів відійшла до Криму, де створила меншу за форматом державу – Мала Скіфія. Сармати панували в Північному Причорномор'ї до III ст. нашої ери, поки їм не завдали удару східногерманські племена готів, які прийшли з півночі Європи, а в IV ст. цими степами смерчем пройшли з Азії гунни. Їхнє вторгнення до Європи і, зокрема, до Римської імперії часто вважають початком кінця не лише названої держави, а й всієї античності. Зазначимо, що суспільство кочовиків вже використовувало рабську працю в її м'якій формі – так зване патріархальне рабство.

А от класичне рабство, притаманне всьому античному світу, на території України існувало в приморських містах (полісах), що повиринали з VII ст. до н. е. на чорноморському й азовському узбережжях внаслідок колонізації древніх греків – Тіра (Дністровський лиман, Одеська обл.), Ольвія (гирло Південного Бугу, Миколаївська обл.), Херсонес, Пантікапей (відповідно побіля Севастополя та Керчі у Криму) тощо. Антична Греція являла собою конгломерат численних полісів, що розташовувались як на материковій частині сучасної Греції, так і на островах Егейського моря та західній частині Анатолійського півострова (сучасна Туреччина). Древня Греція була на той час вершиною європейського цивілізаційного розвитку як у матеріальному, так і політичному, і духовному сенсі. Втім гірська місцевість, не дуже сприятлива для розвитку сільського господарства, і потужний розвиток мореплавства призвели до широкого розповсюдження древніх греків по всіх чотирьох частинах світу від Еллади – колонізації і створення своєрідних «дочірніх» полісів. Північний напрямок призвів до виникнення таких населених пунктів по всьому «периметру» Чорного і Азовського морів.

На українському узбережжі більшість колоній відбрунькувалась від міста Мілет (західна Анатолія). Суспільство кожного з полісів, як і в Давній Греції, формувало свій державний устрій, і вони були містами-державами – республіками. Об'єднання цілої низки полісів на Керченському та Таманському півостровах призвело до виникнення монархії – Боспорського царства. Основними заняттям містян була торгівля, ремісництво, а згодом і землеробство. У переважній більшості поліси виникали як торгівельні факторії – посередники в обміні між високорозвиненим ремеслом метрополії та скотарським господарством кочовиків і залежних від них землеробів. Згодом, щоб уникнути залежності, у причорноморських містах почало розвиватись ремесло і навіть виникала землеробська околиця. Динамічний соціально-економічний розвиток і суспільно-політичне життя полісів, взаємодія з навколишнім світом – метрополією та сусідніми кочовиками – відбилися у численних артефактах, одним з головних центрів збереження і вивчення яких є Одеський археологічний музей. Незважаючи на їхнє перебування на периферії тодішньої Ойкумени, можна стверджувати, що класична цивілізація розповсюдилась на цю територію і залишила яскравий слід. Вплив матеріальної (чорнолаковий посуд, карбування монети), політичної (демократичні, аристократичні республіки та монархія) і духовної (наприклад, сина скіфського царя і еллінки Анахарсіса включали до семи давньогрецьких мудреців) культур античності, провідниками яких були ці міста, на сусідів кочовиків, а через них і на землеробів лісостепу, важко переоцінити.

Втім загальна криза античного світу з його рабовласницьким господарством відбилась і на житті причорноморських полісів, які з різних причин, втім як і держава сарматів, занепали в перші століття нашої ери. Після сарматів у боротьбу за володіння степами втручалися послідовно готи, авари, болгари, мадяри, хозари тощо, перетворивши протягом майже всього першого тисячоліття регіон на арену перманентних військових змагань, що не сприяло його активному господарському освоєнню.

Паралельно з цими драматичними подіями в лісостеповій і степовій зонах переживали заключну фазу первісного суспільства численні слов'янські племена. Слов'яни, як можна передбачити, кілька тисяч років тому стали одним з тих величезних людських масивів, які корпускулярно рухалися з глибин Азії в напрямку Європи – як було перед ними з кельтськими чи германськими племенами. Наймення слов'ян загалом чи найчисельнішої їхньої східної гілки відомі від античних авторів вже з перших століть нашої ери, а згодом і від візантійців – представників держави, що утворилась на місці східної частини Римської імперії (західна частина зникла в V ст. н. е., завершивши період античності в Європі). Розвиток воєнної демократії призвів до створення у східних слов'ян антського союзу племен (IV-VII ст.) і продовжився згодом у межах півтора десятка «літописних» племен, що розселились від Чорного моря (уличі і тиверці) до Фінської затоки (ільменські словени) та від Карпат (білі хорвати) і до верхів'їв Дону й Оки (в'ятичі) та з племенем полян і їхнім головним містом Києвом в у центрі. Вони вже мали розвинену матеріальну землеробську і духовну язичницьку культуру.

Отже, за період первісного ладу суспільство здійснило колосальну еволюцію в названих площинах: з'явилися підвалини аграрного суспільства з розвиненою землеробською культурою в центрі і на півночі та особливим степовим світом на півдні, і воно було готове до чергового цивілізаційного кроку – створення держави посеред східнослов'янського люду.

Запитання для самоконтролю

- 1. Чи можна людей первісного суспільства називати примітивними?*
- 2. Які основні здобутки первісного суспільства визначають наше життя сьогодні?*
- 3. Яким чином спадщина перших цивілізацій пов'язана з сучасною Україною?*

ЛЕКЦІЯ 3. РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ПОЯВА І СТАНОВЛЕННЯ РУСІ

Дорожня карта

1. Основні риси і характеристики періоду. Витоки і початок Русі.
2. Розквіт київської держави. Степові сусіди Русі.
3. Причини і обставини дезінтеграції Русі.

Ключові події: 882 р. – запрошення варягів, 988 р. – хрещення Русі, 1132 р. – завершення правління князя Мстислава Володимировича.

Основні поняття: держава Русь, християнство, «Руська правда», кочовики степу, Софія Київська.

Знакові особи: літописець Нестор, князь Олег, княгиня Ольга, князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, митрополит Іларіон.

Традиційно в європейській історії між античністю і новим часом виділяють тисячоліття середніх віків (V-XV ст.), яке поділяють на періоди раннього, високого і пізнього середньовіччя. У вітчизняному випадку це:

- 1) середина IX - середина XII ст. – співвідноситься з існуванням держави Русь укупі з її сусідами і зародженням феодальних відносин;
- 2) до середини XIV ст. – існування кількох Русей з подальшим розвитком феодалізму;
- 3) до середини XVII ст. – перебування українських земель у складі максимальної кількості держав зі зрілим і «перезрілим» феодалізмом.

Найяскравішим феноменом раннього середньовіччя є держава Русь. Рефлексією на нескінченну дискусію норманістів та антинорманістів щодо її походження буде зауваження, що виникнення Русі, безумовно, об'єктивно визріло, як, наприклад, було з Франкською державою чи раннім Польським князівством, але наявність варязького компонента, який і утворив правлячу династію Рюриковичів, стало в цьому процесі каталізатором. Згодом, щоб

відрізнити цю державу від пізніших дрібних Русей», для неї почали використовувати термін «Київська Русь» – у таких випадках кажуть про книжний або історіографічний термін.

Використовуючи знайому нам діахронну тріаду, зазначимо, що становлення цієї держави і розвиток суспільства у ній уналежнюємо до часу від середини IX – до кінця X ст. Тобто від князів Аскольда/Діра до Володимира Великого, коли держава була вельми примітивною, і це позначалось у тому, що зовнішня політика князів – безупинні походи княжого війська з Києва (центра союзу племен полян) на ближніх сусідів задля приєднання чи на дальніх сусідів з метою збагачення і зміцнення свого авторитету – часто-густо перепліталась із політикою внутрішньою. Внаслідок агресивної поведінки держави доля майже всіх її керманців у цей період була трагічною (князі Аскольд/Дір, Олег, Ігор, Святослав, Ярополк – були вбиті). Чи не єдиним винятком було правління княгині Ольги, яка намагалась стабілізувати внутрішнє життя: провела перші відомі реформи – упорядкувала оподаткування, припинивши походи, і посилила дипломатичні заходи.

Розквітом Русі стало правління князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, яке тривало три чверті століття (978/980 – 1054). Обидва виправдовували свої прізвиська. Перший максимально розширив кордони держави, зокрема, додавши значну територію на заході сьогоднішньої України. Доречним вважається аналогія Русі з імперією Карла Великого – теж величезний обшир та примус щодо приєднаних територій. Адже за допомогою війська чи під політичним тиском до величезної східноєвропейської держави, яку через названі ознаки також можна класифікувати як імперію, увійшли або перебували в залежності від князів не лише слов'янські, а й балтійські, фіно-угорські, тюркські племена, які швидко асимілювались з ними під час безупинної колонізації східних слов'ян у лісові простори на північ та північний схід. Принагідно зазначимо, що лише приблизно половина території сучасної України входила до меж Русі. І хоч більшість «літописних» племен розташовувались на цій землі, але вона не складала більшу частину території держави.

Знаковою стала церковно-релігійна реформа Володимира Великого – запровадження християнства східного (візантійського) обряду. Не розглядаючи етичну вагу релігії для суспільства (адже язичництво, чи юдаїзм сусідніх хазар, чи іслам волзьких булгар так само виконували для людини функцію морального дороговказу в житті), акцентуємо увагу на суспільному значенні цього акту. Очевидним є те, що князь намагався запровадити єдину ідеологію (згадаємо його спробу унормувати язичницькі культури) для всього суспільства і освятити нею дії держави. Оскільки йому потрібна була політична підтримка церкви, то візантійський варіант християнства, де патріархи були вірною опорою імператора, на відміну від римського християнства, де папа декларував вищість своєї влади над світською і висвячував кожного монарха, був дуже при нагоді. У будь-якому разі він не тільки особисто, як Ольга, прийняв нову релігію, але й успішно, на відміну від Аскольда/Діра, запровадив церковну організацію, доклавши до цього багато зусиль, а інколи і відверте насильство. Отже, східне християнство, яке згодом буде названо православ'ям, стало міцним підмурівком культурного коду предків сучасних українців, понад тисячу років активно впливає на їхнє життя і відповідним чином відбивається в духовній культурі. Загалом прийняття християнства стало потужним імпульсом для розвитку духовної культури Русі, адже церква і монастирі разом з князівським двором стали основними осередками елітарної культури. Високого рівня досягло написання хронік – літописів, а найбільшої слави зажив у цій царині чернець Нестор.

Син Володимира Ярослав став відомим не лише тим, що майже не здійснював походів і зміцнював внутрішню стабільність у суспільстві, а й запровадженням писаного кодексу – «Руської правди». Традиція писаних законів тоді вже була розповсюдженою в Західній Європі – на той час там виникала ціла низка таких «правд». Отже, відтоді жити по писаному праву стало однією з норм суспільного буття. «Руська правда» є ґрунтовним джерелом для вивчення соціально-економічної системи Русі. Можна стверджувати, що основним персонажем руського

суспільства був вільний общинник – смерд, який разом з міським мешканцем і складав той середній клас, котрий утримував себе та тримав на собі економіку держави. До нечисленної верхівки суспільства належало оточення князя – бояри і дружинники, які складали патриціат разом із церковною верхівкою. Втім вже проглядали й нижчі верстви населення – залежні селяни (закупи, рядовичі) і навіть така архаїчна група, як раби (холопи, челядь). Отже, з'явилися і перші ознаки феодалізації суспільства – формування умовного і спадкового землеволодіння та залежних від їхніх власників категорій населення.

З середини XI ст. суспільство Русі продовжило свою еволюцію, яка завершилась дезінтеграцією держави. Чимдалі Ярославичам було все важче утримувати її політичну єдність, яка остаточно зникла у 30 -ті роки XII ст. Пересічний випускник середньої школи назве, насамперед, таку причину розпаду великої Русі – незгода і чвари князів. Але це були лише наслідки глибших процесів. Насамперед – розвиток продуктивних сил. За три століття існування великої Русі продуктивність праці селян зросла – і, отже, збільшився надлишок, що накопичувався в окремих селянських господарствах. Натуральний характер цих господарств та самодостатність цілих регіонів посилювались. Разом з тим поживавлювалась торгівля між регіонами і розвиток грошового обігу – від зливка срібла під назвою «гривня» до карбованої монети зі знаком князя – тризубом. У зв'язку з цим збільшився і обсяг ресурсів, що накопичувався через зібрання його місцевою владою. Якщо спочатку князь сам об'їжджав свої володіння, збираючи з племен податок – полюддя, то згодом він почав призначати намісників, адже площа держави була величезною. Таким чином накопичення на околицях ресурсів, достатніх як для упорядкування їх оборони, так і внутрішнього порядку, створювали економічні підстави для самостійного існування регіонів держави. А от недосконалість системи передачі влади стала вже передумовою для політичного сепаратизму, адже принцип Ярослава Мудрого – «править старший син у роду» – вже теоретично програмував конфлікт між дядьком і старшим

племінником після смерті батька останнього, який доводився старшим братом тому дядькові. Втім сини та онуки Ярослава понад півстоліття дотримувались цього правила, доки в 1113 р. у Києві не трапилась революція. На престол було запрошено князя Володимира Мономаха – харизматичного й авторитетного переможця кочовиків, який стояв, втім, на помітно нижчому щаблі династичної драбини. Йому та його синові Мстиславу вдавалось тримати державу єдиною, але вже після смерті останнього в 1132 р. розпочався справжній парад суверенітетів окремих земель, а точніше – кандидатів у суверени, які оголошували свою владу на місцях, маючи на меті захопити Київ. І хоч деякі історики бачили в цій державі впродовж цілого наступного сторіччя федеративний чи конфедеративний устрій, видається-таки, що імперія Русь як єдина держава в середині XII ст. припинила своє існування, але як цивілізаційний феномен Русь стала впродовж наступних століть об'єктом уявлень сусідів.

Не треба забувати, що поряд з Руссю весь цей час у степу і навіть Слобожанщині вирувало життя кочових народів. Традиційний вітчизняний погляд – *це ворог, який завдавав шкоди українцям* – необхідно підкоригувати. Це легше зробити, якщо спробувати подивитись на Іншого його ж очима. Після неолітичної революції буття величезної частини людства принципово відрізнялось – у землеробів і скотарів-кочовиків особливо, коли з часів кіммерійців вони опанували їзду верхи. Для них життя – це постійний рух і пересування у боротьбі за виживання: у пошуках пасовиськ і розширення життєвого простору, готовність прийти в негостинне середовище і вижити там, що породжувало войовничість, експансію і агресивність. На відміну від землероба кочівник з дитинства виховувався як воїн, для якого кожен чужий міг стати ворогом, і тому перемога над чужим – це звитяга. Саме тому кочовики вели жорстоку боротьбу за степ і при успішному завершенні повертали голову в бік землеробського лісостепу. З середини IX ст. такими володарями степу стали печеніги, яких під стінами Києва нищівно розгромив Ярослав Мудрий. Ще більш грізним і чисельнішим сусідом стали половці, які власне і штовхали печенігів

на Русь. Половці існували паралельно з Руссю і поступово зникли з історичної карти з приходом монголів у XIII ст., взявши участь в етногенезі кримських татар. Крім цього, варто зазначити, що степове прикордоння – це не лише протистояння світів і битви, але співжиття й співпраця, на що вказують династичні зв'язки і шлюби між представниками руської і половецької знаті.

Отже, сторінка раннього середньовіччя була перегорнута і у доробку «києворуського» періоду вже став досвід державного життя у форматі імперії: соціальна диференціація і розшарування, на яку чітко вказує «Руська правда», створення високих зразків матеріальної і духовної культури – достатньо назвати високий рівень ремесла чи архітектури (одна Софія Київська з її фресками, мозаїкою, іконописом і такими діячами, як митрополит Іларіон з його «Словом про закон і благодать», може бути цілою енциклопедією в цьому сенсі), а також цілий набір символів для сучасників – від назви національної валюти і зображень князів на банкнотах до державного герба сучасної України. Питання про етнічність населення Русі залишається не розв'язаним, адже «літописні» племена зникли з пергаментів і переплавились у її казані, а назва «руський» застосувалась не до широкого загалу, а до еліти чи держави. Радянська ж теорія про існування в той час давньоруської народності сьогодні вже не витримує критики. Ситуацію заплутує й те, що цей апелятив став основою назви одного зі східнослов'янських етносів, який почав своє формування на периферії Русі, а одна з сучасних держав через цю обставину наполегливо претендує на більшу частину її спадщини (якщо не всю).

Запитання для самоконтролю

- 1. Чи може сучасна українська держава претендувати на назву «руської», а українці – називатись «руськими» або «русичами»?*
- 2. Які здобутки матеріальної чи духовної культури Русі є сьогодні феноменами сучасної культури?*
- 3. Розпад політичної єдності Русі – закономірність чи трагічна випадковість?*

ЛЕКЦІЯ 4. ВИСОКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ І ФЕОДАЛІЗАЦІЯ РУСІ

Дорожня карта

1. Ключове поняття для розуміння середніх віків – феодалізм.
2. Політична конфігурація роздробленої Русі. Галицько-Волинська Русь.
3. Монгольський чинник в історії Русі.

Ключові події: 1199 р. – створення Галицько-Волинського князівства, 1240 р. – монголи штурмом взяли Київ, 1340 р. – припинення династії в Галицько-Волинському князівстві.

Основні поняття: політична роздробленість, феодалізм, монгольське нашествя.

Знакові особи: князь Ярослав Осмомисл, князь/король Данило Галицький.

Двісті років після розпаду великої Русі умовно уналежнюємо до високого середньовіччя. У політичному сенсі, як і імперія Карла Великого, Русь розпалась на безліч дрібних держав. Традиційно виділяють п'ять земель, у межах яких відбувалась ця дезінтеграція і виникнення численних князівств, – Волинська, Галицька, Київська, Переяславська і Чернігівська. Втім це не лише подрібнення, але й своєрідна синусоїда, яка передбачала і реінтеграцію. Перший процес характерний для середини і другої половини XII ст., слідом за ним розпочався другий. Втіленням останнього було виникнення Галицько-Волинського князівства (1199) – найбільш знакового феномену цього періоду. Подібно до великої Русі історію півторастолітньої Галицько-Волинської Русі можна побачити у трьох фазах: становлення (до Данила Галицького), розквіт (правління цього князя і його сина Лева – друга половина XIII і початок XIV ст., коли навіть Київ входив до її складу) та поступовий занепад (до середини XIV ст.)

Ключовим для розуміння середніх віків є поняття *феодалізму*. У західній традиції науковці його трактують вужче – як систему

васально-ленних відносин та соціальну ієрархічну драбину. Марксистичні – ширше, і саме його ми використовуємо. В аграрному суспільстві переважна більшість людей живе в сільській місцині і займається сільським господарством. На його початку (наприкінці первісного суспільства, в античності чи в ранньому середньовіччі), коли продуктивність праці не дуже висока, вони годують самих себе, ремісників, торговців (в обмін на товари чи послуги), власних правителів з військом та служителів культу. В античності, як, наприклад, і в полісах Північного Причорномор'я, існувало рабство: людину зведено до знаряддя праці, яке розмовляє і працює безкоштовно на свого власника. Це ефективний засіб впливу на економіку, але лише за умови постійного притоку рабів, задля чого необхідно було вести нескінченні війни, що власне й робила найбільша держава античності – Римська імперія. Притік і збільшення рабів були необхідні ще й тому, що по суті така праця була вкрай неефективна: раб не зацікавлений у якості і результатах своєї роботи і тому працював лише під страхом покарання. Така мотивація називається позаекономічним примусом і характерна для всього домодерного часу. Залежність Римської імперії від рабської праці стала однією з причин її загибелі в V ст. нашої ери, яка символізувала і кінець епохи античності.

У період пізньої античності і раннього середньовіччя в Західній Європі розпочався процес феодалізації – нового соціально-економічного «винаходу» цивілізації, який став основою середньовічної економіки. Суть його полягає в тому, що основною цінністю в аграрному суспільстві стає земля і саме через неї ведеться основна економічна діяльність і боротьба. Суверени активно наділяють своїх васалів землею, спочатку тимчасово, а потім і спадково – у приватну власність, за що вимагають відданості й участі в походах «конно, людно і оружно». Все населення, що живе на цих землях, втрачає її як приватну (чи колективну, якщо мова йде про общину) власність і переходить всією громадою зі статусу колективного землевласника до статусу землекористувача. Адже власник землі – феодал – наділяє селян землею для користування, де вони працюють на

себе і за це мають відпрацювати на нього (відробіткова, натуральна або, згодом, грошова рента), тобто селяни потрапляють у відносини феодальної залежності. Причому треба пам'ятати, що селяни могли бути залежні як від окремого, так і від колективного феодала – держави, якщо вони мешкали на землях самого сюзерена. Праця феодально залежного селянина була набагато ефективнішою за рабську. Адже праця рабів не справляла такого визначального впливу на економіку, як праця селянина доби феодалізму. Втім мотивацію і цього селянина називаємо позаекономічним примусом, адже він змушений був працювати на іншого під зовнішнім тиском.

Оскільки територія України не знала рабства широко, як і самої античності, а Русь виникла, коли, приміром, феодалізована імперія Карла Великого вже занепала, то феодалізм мав стати її цивілізаційною складовою. Питання про феодалізацію Русі є дискусійними, а перші її прояви можна фіксувати лише у час її розквіту. Проте, на відміну від Заходу, у Русі одразу йшло швидке формування спадкового (вотчинного) землеволодіння, а не умовного, що пришвидшувало формування феодальної верхівки – боярської олігархії – та відцентрові тенденції в суспільстві. Отже, виникнення численних «державок», на кшталт колишньої великої київської держави, мало спиратись на ці місцеві еліти. Співвідношення сил між феодальною елітою і князівською владою малювало візерунок політичної розстановки сил у владі та державному устрої. На уламках великої Русі можна побачити три такі основні моделі влади: 1) перевага сильної князівської влади в нерозвинутому землеробському регіоні – наприклад, Володимиро-Суздальське князівство; 2) перевага олігархії – боярські республіки в Новгороді чи Пскові; 3) змішаний варіант – Галицько-Волинське князівство – найяскравіший уламок і репрезентант великої Русі на українських землях, до якого зводять часто-густо весь наратив про високе середньовіччя в Україні.

Особливо боярство було сильним у галицькій, тобто землеробській, частині князівства. Ще у Галицькому князівстві воно користувалось колосальним впливом і намагалось тиснути на князя

навіть у питаннях шлюбу (Ярослав Осмомисл). У Волинському князівстві, менш землеробському, земельна аристократія була значно слабкішою, князь спирався на тогочасний середній клас – общинників та міщан, що давало можливість протистояти їй (за словами князя Романа Мстиславича, «не передувши бджіл – не їсти меду»). Тому не дивно, що саме цей волинський князь і став об'єднувачем двох князівств. Треба зазначити, що для умов середньовіччя претекстом для завершення існування держави, яка мала ще у порівнянні з сьогоденням вельми тривіальне наповнення, могло бути припинення власної династії (що і трапилось у Галицькому князівстві) – адже персона володаря уособлювала саму владу і державу.

У такий спосіб вся історія Галицько-Волинського князівства просякнута боротьбою князя з боярством, яке навіть кілька разів намагалось правити державою. Тож, за однією з версій, саме з боярською змовою в 1340 р. пов'язують смерть останнього князя Юрія II Болеслава. Агонія князівства тривала ще деякий час, але сам факт миттєво став претекстом для успішної експансії сусідніх держав, з якими українські землі увійшли в пізнє середньовіччя.

Роздробленість великої Русі збіглася з приходом найпотужнішого кочового утворення зі сходу – монголів. Виникнувши на початку XIII ст. на кордоні сучасних Монголії і Китаю, монгольська держава через низку чинників вела успішні загарбницькі війни і дуже швидко розширювалась, включаючи Китай, Середню Азію, Іран, Закавказзя. У 1223 р. було завдано поразки русько-половецькому війську, у 1240 р. взято Київ, а після цього вони опинились у Центральній Європі, де були врешті зупинені. Звісно, що у своїх походах власне монголи були меншістю в різноплемінному війську, спричинюючи своєрідне переселення і змішування народів. Треба зазначити, що їхні перемоги над Руссю були пов'язані не лише з неспроможністю численних князівств організувати опір. Така здатність за своєю ефективністю могла б перевершити той героїзм, який традиційно описують у всіх вітчизняних наративах. Але перемоги монголів були здобуті й завдяки високій організації – дисципліні й оснащеності їхнього війська.

Монгольська мегаімперія, що розтягнулась від Тихого океану до Чорного моря, майже одразу роз'єдналась на кілька менших, але все одно величезних імперій. Найзахідніша з них, до якої увійшла майже вся нинішня Україна, називалась Золотою Ордою. Режим панування монголів на Русі був різноманітним: 1) до деяких земель (Новгород чи сучасна Білорусь) вони не дійшли, залежність була умовною і можна було відкупитись даниною; 2) варіант галицько-волинський – номінальна залежність з необхідною її демонстрацією, але баскаки не приїжджали і князь сам збирав податки; 3) Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, як степ і Слобожанщина були або під безпосередньою монгольською, або князівською адміністрацією. Отже, руські князі часто-густо перебували у становищі підневільних конфедератів із зобов'язуваннями сплачувати податки, мита, утримувати дороги, надавати допоміжне військо тощо.

На побутовому рівні багато сучасних проблем прийнято списувати на монгольське панування, але насправді воно не було таким страшним, як на малюнках підручників, а для української частини Русі і не таким тривалим: для Києва така залежність закінчилася через 122 роки після його захоплення (а, наприклад, у Москві цей стаж був, як мінімум, удвічі більшим).

Таким чином, високе середньовіччя позначилось існуванням руських держав меншого, ніж імперія формату, подальшою феодалізацією суспільства і потраплянням у залежність до однієї зі світових імперій.

Запитання для самоконтролю

- 1. Що спільного і відмінного у поняттях «аграрне суспільство», «середні віки» та «феодалізм»?*
- 2. Чому Галицько-Волинську Русь можна вважати спадкоємицею Київської Русі?*
- 3. Чи можна вважати монгольське нашествя цивілізаційним гальмом для нинішніх українців?*

ЛЕКЦІЯ 5. ПІЗНЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ГЕОПОЛІТИЧНА МОЗАІКА ТА НАРОСТАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ КРИЗИ У СУСПІЛЬСТВІ

Дорожня карта

1. *Апогей геополітичної мозаїки.*
2. *Загострення соціальних протиріч доби феодалізму.*
3. *Козацьке та церковне питання – наріжні камені конфліктогенності.*

Ключові події: 1470 – кінець князівської династії у Києві, 1569 р. – Люблінська унія, 1596 р. – Брестська церковна унія.

Основні поняття: козацтво, Річ Посполита, кріпосне право.

Знакові особи: князь Василь-Костянтин Острозький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

На пізнє середньовіччя припадає 300 років, якщо його завершення співвідносити зі спробою розв'язання найгострішої суспільної кризи у середині XVII ст. – Хмельниччиною (межі цього періоду зазначають по-різному – його завершують і наприкінці XV, і впродовж XVI ст.).

З точки зору державної належності цей період є найрозмаїтішим. Через послаблення Галицько-Волинського князівства централізоване Польське королівство врешті провело успішну експансію і заволоділо галицькою частиною, а до Великого князівства Литовського перейшла волинська частина галицько-волинської спадщини. Адже місцева династія припинилась – і це стало сигналом для експансії сусідніх володарів/держав на її землі. Загалом Литва стала найбільшим власником руських земель, включивши до свого складу майже все Правобережжя, Лівобережжя аж до Слобожанщини і вийшовши на деякий час навіть на узбережжя Чорного моря. Цьому сприяли кілька обставин. Литовська держава виникла в XIII ст. під тиском зовнішнього загрозливого чинника –

експансії німецьких лицарів. Вистоявши, у XIV ст. вона переживала пасіонарний вибух (за Л. М. Гумільовим), вбираючи в себе за князювань Гедиміна, Ольгерда і Вітовта в середині і другій половині того ж століття сусідні землі сучасних Білорусі, Росії (зокрема Смоленськ) і врешті України, користуючись слабкістю татарської (колишньої монгольської) влади. Відоме хрестоматійне правило литовських правителів, за яким слов'янські землі легко переходили до них: «старовини не руйнуємо, а новини не запроваджуємо». Це пояснюється не лише гнучкістю чи гуманністю нових володарів. Слід враховувати, що інкорпорувати нові території з населенням, яке в рази перевищувало власне литовське, було не так просто і з огляду на те, що цивілізаційно слов'яни стояли на вищому щаблі. Тому не дивно, що «руська» мова стала одразу мовою діловодства і верховної влади, а «Руською правдою» користувались аж до початку XVI ст. і написання Литовських статутів. Також зауважимо, що й половина дітей князя Ольгерда були православними.

Не так все відбувалося в Польському королівстві, еліта якого одразу розпочала жорстко інкорпорувати новоприєднану Галичину як у соціальному (боярство вельми швидко зникло, увійшовши до феодального стану шляхти або декласуючись до нижчих верств), так і у церковному сенсі (католицька церква розпочала активний тиск на східних «схизматиків»). Ця боротьба відтягнула внутрішні сили королівства, давши можливість Литві успішно здійснювати експансію. Втім вже в XIV ст. намітилось зближення еліт королівства і князівства, що було втілено в персональній унії – шлюбі королеви Ядвіги з князем Ягайлом (1385 р.), який став польським королем, започаткувавши знамениту династію Ягеллонів. Руська знать виступала як проти будь-яких спроб централізації влади в самій Литві, так і проти зближення з Польщею. Але врешті всі князівські династії в другій половині XV ст. були позбавлені влади, а в 1569 р. у Любліні було оголошено про реальну унію, що знаменувало утворення нової держави – Речі Посполитої з польською і литовською автономними частинами. Польська еліта в Речі Посполитій

відіграла домінуючу роль, проявом чого стало вилучення українських земель з литовської і включення до польської частини. Земельна аристократія загалом у новій державі користувалась виключними правами впритул до виборів короля в парламенті – сеймі (адже сама назва цієї монархічної держави в перекладі на латину означала «республіка»).

Закарпаття перейшло до Угорського королівства – держави, яку утворили в X ст. кочовики мадьяри, прийшовши на територію сучасної Угорщини наприкінці IX ст. із Північного Кавказу і Причорномор'я. Вони осіли в Альфольді, перетворились на землеробів і вели з перемінним успіхом боротьбу із сусідами за виживання. У першій половині XVI ст. королівство впало під ударами Османської імперії, і Закарпаття разом з його уламками увійшло частинами до держави австрійських Габсбургів та новоствореного і залежного від османів князівства Трансільванія. У середині XIV ст. від Угорського королівства відокремилось Молдавське князівство (не плутати з сучасною Молдовою, яка нині займає більшу частину історичного регіону Бессарабія, що тоді з історичною Молдовою, нині невід'ємною частиною сучасної Румунії, і складала назване князівство). Розширюючись, воно увібрало в себе землі Буджака (Білгород-Дністровська фортеця побудована саме їхніми правителями – господарями або воєводами), а також Північну Буковину. З XVI ст. князівство потрапило в залежність від османів.

На північ від українських земель надзвичайно зміцнилось Московське князівство. У 1380 р. йому вдалось завдати поразки татарському (так вже називали нащадків монголів) війську в легендарній Куликовській битві, а через 100 років і звільнитись від їхньої влади. У такий спосіб постала потужна держава, правителі якої мали на меті зібрати землі колишньої Русі і проголосили себе основним центром православ'я (концепція «Москва – третій Рим»). Увійшовши в протиріччя з Литвою, яка таку ж мету виголосила за століття до цього (Ольгерд тричі невдало ходив походом на Москву), Московське князівство вийшло переможцем, захопивши на

Лівобережжі Чернігівщину і, розширюючись, включило у свої кордони Слобожанщину.

Военно-політичні успіхи Литви і Москви в боротьбі з татарами були пов'язані з кризою, що охопила Золоту Орду. Наслідком її стало послаблення і дезінтеграція держави, де центральна влада, подібно до колись роздробленої Русі, вже не контролювала околиці, які переходили під владу сусідів. Врешті на місці Золотої Орди виокремилось кілька нових держав, зокрема Кримське ханство, яке володіло, крім півострова, Північним Причорномор'ям та Кубанню (сюди згодом перекочували із Заволжя чотири ногайські орди – буджацька, едисанська, єдичкульська і джамбуйлуцька). Але вже 1475 р. ханство потрапило в залежність від Османської імперії, яка допомогла зломити опір генуезьких колоній у Криму, але внаслідок цього заволоділа й усім південним узбережжям півострова. Османська імперія виникла в XIV ст. і швидко стала помітним світовим геополітичним гравцем, володіючи землями в Азії, Європі і Африці. Вона переможно обігнула Чорне море, зробивши його, по суті, своїм внутрішнім озером, і заступила в регіоні за своїм впливом Візантійську імперію, взявши штурмом у 1453 р. її столицю Константинополь, який відтоді перейменовано на Стамбул.

Отже, більша частина українського етносу опинилась у межах Речі Посполитої. В українських землях відбувались процеси, які можна назвати подальшою феодалізацією. Феодалізм виявився спочатку досить ефективною системою, але з часом почали з'являтися ознаки кризи. Адже тенденція була такою, що польські та литовські феодали (великі – магнати та середні й дрібні – шляхта) постійно посилювали тиск на селян, позбавляючи їх власного общинного (копного) суду, землі, якою ті користувались, і поволі збільшували відробіткову ренту (панщину). Для середньовічного феодального суспільства в соціальній структурі характерна корпоративізація – формальне закріплення соціальних статусів. Динамічна соціальна диференціація на законодавчому рівні була закріплена в трьох редакціях кодексів – Литовських статутах (1529-

1588 pp.), які однозначно перетворили шляхту на найпривілейованішу верству суспільства, а селян – на кріпаків. Появу кріпацтва – заборони або максимального обмеження переходу селян – можна вважати лакмусовим папірцем того, що феодальна економіка знаходиться в кризі. Адже це була спроба як посилити позаекономічний примус, так і придушити протести селян, які реагували на посилення визиску різними формами протесту, аж до втеч.

Особливістю ситуації було ще й те, що в межах Європи відбувались різноманітні процеси, що були пов'язані між собою. З XV ст. у північних містах Італії проявилися паростки капіталізму, а в другій половині XVI ст. у Нідерландах розпочалась буржуазна революція. Збільшення кількості і населення міст, які мали значну автономію і самоврядування, потребували збільшення харчів, а плідні ґрунти українських земель робили хлібну торгівлю вельми вигідною, що призводило до ще більшої експлуатації селян. Таким чином, на одному кінці Європи народжувався капіталізм, а на іншому посилювалась кріпаччина і консервувались вже анахронічні феодальні відносини. Внаслідок цього міста не відігравали тієї ж ролі, як у Західній чи Центральній Європі. Міське самоврядування – магдебурзьке або хелмінське право – доволі рано з'явилося на українських землях (XIV ст.), але не розвинулося широко. У середині XVII ст. лише 20% міст і містечок знаходились на землях держави/короля, а решта – на приватних землях. Тому домогтися самоврядування їм було надзвичайно важко.

Найяскравішим соціальним феноменом стала поява козаччини як прояву названих вище процесів. Адже якщо селяни-втікачі та всі інші суспільні ізгої знаходили в Західній Європі притулок у містах, де вони ставали вільними людьми, то в Україні, де більшість міст і містечок були в приватних руках, вони тікали в інший бік – Дике поле, тобто степове прикордоння з Кримським ханством. Козацтво виникло наприкінці XV ст. і за півстоліття, просунувшись далеко вглиб, створило організаційно струнку військово-політичну

структуру під назвою Запорізька Січ. Часто у вітчизняній літературі її уподібнюють до республіканських державних організмів, що значно випередила свій час. З нашої точки зору, існування запорізького козацтва було дивовижним симбіозом системи відносин на кшталт первісної воєнної демократії з елементами земельних і товарно-грошових відносин, притаманних капіталістичному ладу.

Через століття після свого виникнення козацтво стало настільки поширеним, що стало окремою соціальною верствою. Саме місце козацтва у соціальній структурі було неординарним: козаки не належали до шляхти, але були вільними і користувались зброєю, займаючись при цьому і селянською, і ремісничою, і купецькою справами. Волелюбність та уміле користування зброєю робили козаків вправними воїнами, а Січ – помітною військово-політичною силою, яку намагались використовувати правителі Речі Посполитої та сусідніх держав. Заможніша частина козаків мешкала в прикордонних містах і містечках (Черкаси, Канів тощо) – городові або волосні. Саме з них урядовці відбирали тих, кого можна було взяти на службу королю – реєстрові козаки. Козаки, які мешкали на Запорозькій Січі та на підконтрольних їм землях степової України (Вольності Запорозькі) («низовики»), перебували поза законом. В умовах наростання соціальних протиріч саме запорозьке козацтво очолило протест всіх невдоволених соціальних елементів (переважно селян): з кінця XVI і в першій третині XVII ст. відбулась ціла низка повстань, для придушення яких збройним загонам магнатів і навіть королівському війську знадобилось чимало зусиль.

Таким чином, саме в пізньому середньовіччі сформувалось майже класичне феодальне суспільство, де у кожної людини було усвідомлення належності до тієї чи іншої соціальної групи: відносини підданства селянина панові, пана – сюзеренові, ремісника своєму цеху, підпорядкування городянина магдебургії, перебування в козацькому реєстрі тощо. Належність до тієї чи іншої соціальної групи жорстко регламентувалась, і перейти від однієї з них до іншої

було вкрай проблематично. Така належність стала першою з двох основних ознак ідентифікації в домодерному суспільстві.

Другою з ознак була конфесійна приналежність середньовічної людини. Але й тогочасне ідеологічне життя, і церква стали ще одним з чинників, які загострювали суспільно-політичну ситуацію. Релігія в домодерному суспільстві посідала особливе і виключне місце як у житті окремої людини, так всього суспільства – вельми відмінне від сьогоденного. Для середньовічної людини ідея Бога була центральною у світогляді впродовж всього життя – традиційна культура селянина чи городянина була просякнута християнською релігійністю упереміж з дохристиянськими уявленнями про світ, що адаптувались до нової ідеології. Тому для кожної людини мало значення, до якого саме храму ходить Інший. Після занепаду великої Русі київська митрополія втратила патронат держави, і тому не дивно, що вже наприкінці XIII століття митрополит перебрався до Москви, де існувала потужна князівська влада. Литовці відновили київську митрополію, але вона не мала державної підтримки, оскільки литовська еліта була покатоличена, а після Люблінської унії тиск католицької церкви на православну поширився і на Наддніпрянській Україні. Тож значне посилення католицизму призвело до кризи православної церкви. Боротьба за виживання викликала потужний розвиток духовної культури, яка тісно була пов'язана з богослов'ям. Саме цим можна пояснити появу перших у Східній Європі закладів вищої освіти – Острозької академії (1576) під патронатом мецената князя Василя-Костянтина Острозького та Києво-Могилянської колегії (1632) з ініціативи київського митрополита Петра Могили. Книгодрукування в Україні виникло ще в XV ст., але в другій половині XVI ст. набуло нового поштовху (Іван Федоров).

Активність католицької церкви була пов'язана з рухом Реформації, що розгорнувся в XVI сторіччі і основною ідеєю якого було оновлення християнської ідеології, спрощення обрядів і зменшення ролі священників як посередників у спілкування з Богом. Внаслідок цього з католицької церкви виділились інші церкви, які

загалом назвали протестантськими. У відповідь на це розпочалась контрреформація католицької церкви, що передбачала не тільки силовий тиск на «схизматиків». Саме в цих умовах серед православних ієрархів в Україні здобула поширення і підтримки ідея об'єднання (унії) двох церков. Цей процес було завершено на соборі в Бресті (Білорусь) у 1596 р. Ідея унії полягала в підпорядкуванні православної церкви папі римському зі збереженням східних обрядів і літургії. Але реально відбулось приєднання київського православ'я до католицької конфесії, адже в останній при «об'єднанні» нічого не змінилось. Крім цього, полеміка, що розгорнулася напередодні, під час і після Брестської унії призвела до ще більшої ідеологічної ворожнечі серед інтелектуалів та навіть силового протистояння між симпатиками обох конфесій. Втім нова конфесія, греко-католицька церква, знайшла свою паству тоді і сьогодні є домінуючою в Галичині.

Отже, пізнє середньовіччя позначилось надзвичайним геополітичним розмаїттям, просякнутим впливом центральноєвропейського феодалізму, який переживав кризу і призвів до загострення суспільних відносин, що виявили себе в появі козацтва і козаччини – збройної боротьби проти всіх форм визиску і несправедливості. В іншій частині України, на півдні, панував світ східних деспотій (Кримське ханство), який так само зазнавав процесів феодалізації.

Запитання для самоконтролю

1. Чи вистачить кольорів веселки, щоб змалювати на контурній карті всіх геополітичних акторів в Україні у середині XVI ст.?
2. Як плідний чорнозем впливав на соціально-економічні процеси в аграрному суспільстві України?
3. Чому козак є персонажем номер один в українському фольклорі і до сьогодні?

ЛЕКЦІЯ 6. ПЕРЕДДЕНЬ МОДЕРНОЇ ДОБИ: РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. І БОРОТЬБА ТРЬОХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ СВІТІВ

Дорожня карта

1. Революція в Україні в середині XVII ст. та її наслідки.
2. Початок домінування і поширення московського світу в Україні.
3. Завершення світів Речі Посполитої й Османської імперії в Україні.

Ключові події: 1648-1657 рр. – Хмельниччина, 1708-1709 р. – демарш гетьмана І. Мазепи, 1734-1775 рр. – Нова Січ, 1772-1795 рр. – поділи Речі Посполитої, 1783 р. – падіння Кримського ханства.

Основні поняття: гетьманщина, російсько-османські війни, гайдамаччина.

Знакові особи: гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, філософ Григорій Сковорода.

Новий час є контроверсійним елементом періодизації, він вбирає в себе час від Богдана Хмельницького до Михайла Грушевського. Його початок припадає на завершення домодерної, а завершення – на початок модерної епох. Отже, певною мірою тут є несподіване узгодження між прийнятим в історіографії механістичним поділом на першу і другу частину нового часу. Для першої частини використовуємо ще поняття раннього нового часу, який був, по суті, передмодерним періодом, а друга частина – початком модерної доби.

Отже, ранній новий час охоплює півтора століття (друга половина XVII – XVIII ст.) і є заключним у домодерній добі. Найпомітнішим вододілом у вітчизняній історії стала подія середини XVII століття, яку найчастіше визначали як Хмельниччину, Визвольну війну чи Козацьку революцію. Подія настільки масштабна, що може увібрати всі ці визначення – прізвище ватажка, форму боротьби, соціальну складову і радикалізм намірів, тому

використовуємо всі три формули. Причиною революції став той незадовільний суспільний устрій у всіх сферах, що склався в Речі Посполитій, передумовою – наявність соціальної групи, козацтва, здатної очолити боротьбу і вести бойові дії, а приводом – особисті кривди, завдані місцевою адміністрацією авторитетному козацькому старшині за кар'єрою і дрібному шляхтичу за походженням Богданові Хмельницькому.

Війна розпочалась у 1648 р. і швидко охопила регіони мешкання руського населення переважно на Правобережній і Лівобережній Україні. Оскільки вона мала незавершений характер, то існує багато точок зору щодо часу її завершення. Визначимо за таку межу 1657 р., адже саме після смерті керманича війна втратила визвольний характер. Її хід можна змалювати такими періодами:

1) 1648 р. – перші перемоги повсталих і поширення повстання, що перетворилось на широкомасштабну війну, майже на всю Україну;

2) 1649-1651 рр. – час масштабних битв, які не призвели до переваги жодної зі сторін;

3) 1651-1654 рр. – позиційна війна і пошук стратегічного партнера у війні;

4) 1654-1657 рр. – боротьба за визволення руських земель разом з Московським царством.

Геополітичним результатом війни був відрив Лівобережної і частково Правобережної України від Речі Посполитої і перехід їх до Московського царства.

Важливо наголосити на кількох революційних моментах – державотворенні та соціально-економічних зрушеннях. У зв'язку з війною козацьку організацію Запорозької Січі поширено на волость, де було створено гнучку адміністративну, податкову і військову систему, що себе виправдала в умовах бойових дій. Значна кількість істориків схильна бачити в цій оригінальній системі управління справжню хрестоматійну державу під назвою Військо Запорізьке на чолі з гетьманом і його адміністрацією – генеральною старшиною.

Треба визнати, що ця система, яка очевидно мала ознаки державності (існувала переважно для розв'язання військових потреб за воєнних умов), все ж не стала державою в буквальному і класичному значенні цього слова. Дії й устремління гетьмана Богдана Хмельницького більше нагадували не прагнення до суверенітету, а пошук нового суверена, як це бувало у феодалному суспільстві, де васал мав право в разі потреби шукати собі нового сюзерена, що, власне, і було задекларовано на Переяславській раді і зафіксовано в Березневих статтях 1654 р. У соціально-економічній площині революційність полягала у тому, що зникла кріпаччина і виникла нова еліта – навколо козацької старшини. Деякі історики побачили тут навіть прояви латентної буржуазної революції. Але здається, що відбулась лише реорганізація феодалної системи і послаблення феодалної залежності («звичайного послушення») селян як від нової козацької адміністрації, яка користувалась широкою автономією, так і від нової козацької еліти, умовне землеволодіння яких стрімко перетворювалось на спадкове. А розвиватись капіталістичним шляхом в умовах Московського царства, де остаточне закріпачення селян відбулось якраз у 1649 р., видається навіть гіпотетично малоймовірним.

Після смерті «батька Хмеля» виявились серйозні розбіжності в цивілізаційних аспіраціях у середовищі нової еліти. Частина її, переважно середня ланка, бачили ідеали революції в подальшому соціальному визволенні селян, їхньому покозаченні, але переважна більшість козацької старшини прагнула перетворитись на нових шляхтичів. У зовнішніх орієнтирах також були розбіжності: непослідовна політика царів у визволенні руських земель (Віленська угода 1656 р., Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р.) породила ідеї обрати собі нового сюзерена (пропольські гетьмани – пізній Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря чи проосманський Петро Дорошенко), а натомість інші воліли дотримуватись попередніх домовленостей з царем (ранній Юрій Хмельницький та всі лівобережні гетьмани – Іван Брюховецький,

Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович та ранній Іван Мазепа). Внутрішній розбрат спричинив розкол еліти на старшинські угруповання, ворожнеча між якими призвела до збройної боротьби. До неї долучився не лише цар, але й правителі інших держав – найбільше Річ Посполита та Османська імперія, які намагались повернути або відірвати українські землі в Московського царства та одна в одній. Все це призвело до катастрофічних наслідків революції: ще сучасники назвали другу половину XVII ст. в історії України *Руїною*.

Треба зазначити, що події середини XVII ст. висвітлюються у вітчизняній історіографії в позитивному ключі, де звичайне для того часу насильство виправдано визвольним – соціальним та релігійним – характером революції. У польській історіографії домінує концепція громадянської війни, що стала початком кінця Речі Посполитої. Також треба взяти до уваги, що війна призвела до колосальної ескалації насильства: пощади не знали не тільки ворогуючі армії, а й мирне населення. Можна передбачити, що загальна кількість жертв з обох боків на території України в пропорції до всього населення порівняна з жертвами під час Другої світової війни. Справжньою катастрофою стала війна для беззахисного юдейського населення – гнів повсталих носив не стільки релігійну конотацію, скільки соціальну і був спрямований на орендарів, лихварів та шинкарів, яких вважали не менш винними у визиску, ніж панів. Силове розв'язання виборів гетьмана або загибель решти претендентів після перемоги одного з них (яскравий приклад – Чорна рада 1663 р. під час обрання гетьманом І. Брюховецького) стали звичним явищем. Годі казати про перенапруження й виснаження економіки та навантаження особливо на селянське господарство.

Врешті до кінця XVII століття породжена революцією система управління козацьким краєм значно поблякла: на Правобережжі зникла загалом, а на Лівобережжі чимдалі слабшала, адже майже всі гетьмани бачили зміцнення своєї влади через посилення позицій феодальної еліти, а найбільше – через лояльну політику царату, і

щоразу звужували межі наданої за Богдана Хмельницького автономії. Таку політику вів тривалий час і новообраний у 1687 р. гетьман Іван Мазепа, який користувався великим авторитетом у молодого й амбітного російського царя Петра I. Незважаючи на це, гетьман підтримував прагнення певної частини козацької старшини зберегти і розширити повноваження гетьманської адміністрації і козацьких вольностей. В умовах невдалої, на початку, Північної війни Московського царства проти Шведського королівства І. Мазепа вирішив змінити сюзерена і перейшов у 1708 р. з частиною старшини і козацького війська на бік короля Карла XII. Після Полтавської битви (1709 р.) гетьман і його прибічники стали політичними емігрантами і змушені були рятуватись на підконтрольній Османській імперії території (Молдова). Після смерті І. Мазепа у вигнанні його наступником став гетьман П. Орлик, який безуспішно намагався докласти зусиль до об'єднання сил різноманітних держав для відновлення його влади у Гетьманщині, а також він уславився унікальним для вітчизняної історії правовим документом, що регулював відносини між гетьманом і козацькою старшиною. У науковій літературі він відомий як «Конституція Пилипа Орлика», яку деякі вітчизняні публіцисти поквапились визнати першою європейською конституцією, забуваючи про Велику хартію вольностей в Англії, прийняту ще на початку XIII сторіччя.

Історія України XVIII ст. – фінішна пряма напередодні початку модерної епохи – може бути розглянута як непроста мозаїка, що складалась з трьох цивілізаційних світів – річпосполитського, російсько-імперського та османського. До Речі Посполитої входили землі Західної (без Північної Буковини і Закарпаття) та Правобережної (без Києва) України. Соціально-економічна ситуація нагадувала ту, що панувала до Хмельниччини – соціальний визиск та накопичення протестних настроїв і дій. Наприкінці XVII ст. відновлений з огляду на стратегічну небезпеку – загрозу від Османської імперії – козацький полковий устрій на Правобережжі став осередком нових протестних настроїв. Врешті це призвело на

початку XVIII ст. до чергового повстання на чолі з полковником Семеном Палієм. Зіткнення авторитетів – популярного серед козаків полковника з харизматичним лівобережним гетьманом І. Мазепою – закінчилося ув'язненням С. Палія, оскільки, крім усього, його дії ослабляли Річ Посполиту, яка на той час була союзницею Росії у Північній війні, а гетьман прагнув об'єднати обидва береги України.

Після придушення повстання визвольна соціальна боротьба трансформувалась і протягом всього століття тривала гайдамаччина – селянський рух на чолі із запорозькими козаками, які приходили на Правобережжя із суміжних з ним Запорозьких Вольностей. На західноукраїнських землях великого розголосу набув рух опришків на чолі з ватажком Олексою Довбушем. Гайдамацький рух розвивався хвилеподібно, а його ватажки ставали героями легенд і фольклору. Найбільшим стало повстання гайдамаків на чолі з запорозьким козаком Максимом Залізнякам та керівником надвірної команди Іваном Гонтою у 1768 р., що увійшло в історію під назвою Коліївщини. Прикметно, що повстання було придушено завдяки втручанням російських військ. Загалом Річ Посполита в цей час переживала глибоку кризу. Однією з причин була надзвичайна сила земельної аристократії і, відповідно, слабкість королівської влади, яка не могла забезпечити обороноздатність держави. Усвідомлюючи це, три агресивні сусіди – Пруське королівство, Австрійська та Російська імперії – у результаті трьох територіальних поділів (1772, 1793, 1795 рр.) поклали край існуванню Речі Посполитої. Найбільше земель одержала Російська імперія – половину, включаючи всю Правобережну Україну та західну Волинь. Австрійська імперія, одержавши Галичину, перед тим Закарпаття (разом з Трансільванією) та після того Північну Буковину (від Османської імперії), заволоділа більшою частиною Західної України.

Російсько-імперський світ тодішньої України мав три складові – Гетьманщина, Слобожанщина та Запоріжжя. Гетьманська Україна зазнавала потужного інкорпораційного впливу з центру протягом всього століття в процесі зміцнення в цій державі абсолютної

монархії. Наслідком цього було хвилеподібне, але неухильне звуження гетьманської компетенції та козацьких вольностей. За 78 років після І. Мазепи гетьманщиною менше керували гетьмани – Іван Скоропадський (1708-1722), Павло Полуботок (наказний, 1722-1724), Данило Апостол (1727-1734), Олексій Розумовський (1750-1764), аніж спеціальні органи – Малоросійська колегія (1722-1727), Правління гетьманського уряду (1750-1764) та Друга Малоросійська колегія (1764-1786). Врешті гетьманська посада була скасована у 1764 р., а інші інститути гетьманщини агонізували ще протягом двох десятиліть: ліквідовано полково-сотенну адміністративну систему (1781) і створено два намісництва, козацькі полки перетворено на карабінерські (1783), запроваджено кріпосне право (1783). Козацька старшина практично не тільки не доклала зусиль для її захисту, але й не виявила бажання до збереження її вольностей, адже прагнула отримати ті самі привілеї, що і російське дворянство у його «золотий вік» часів імператриці Катерини II, отримавши «Жалувану грамоту дворянству» (1785). Те саме можна сказати і про Слобожанщину – регіон, який був активно і щільно залюднений у XVII ст., особливо в період воєнних дій часів революції і Руїни, населенням з Лівобережної та Правобережної України. Вона знаходилась тоді у межах Московського царства – там було утворено п'ять козацьких слобідських полків, що користувались певною автономією, підпорядковуючись як центральним (прикази, колегія), так і місцевим царським органам (воєвода, військові губернатори). У 1765 р. полковий устрій скасовано і засновано намісництво, а козацькі полки перетворено на уланській та гусарські. Соціальна інкорпорація й уніфікація торкалась не лише вищих верств – у 1783 р. приватних селян перетворили, як і в решті імперії, на кріпаків.

Втім треба зазначити, що серед усіх українських земель Гетьманщина і Слобожанщина були осередками відносної економічної стабільності і розвитку елітарної культури. Києво-Могилянська академія залишалась провідним, а до створення у 1687 р. Слов'яно-греко-латинської академії в Москві і єдиним у

царстві закладом вищої освіти. Згодом її випускники ставали впливовими персонами в академічному житті всієї імперії. В архітектурі з кінця XVII ст. яскраво проявився стиль бароко, який інколи називають «козацьким». Видатними пам'ятками тієї доби стала дзвіниця на Софійському майдані побіля Софії Київської, вежа Готфріда Шеделя у Києво-Печерській лаврі та Андріївська церква (Бартоломео Растреллі). Високим проявом духовної культури й оригінальною формою історіописання стало так зване «козацьке літописання». Найяскравішим вітчизняним філософом всієї домодерної доби був Григорій Сковорода (1722-1794).

Значна територія Південної України, що підпадала під адміністративне управління Запорозької Січі, підпорядкованої безпосередньо Москві/Петербургу, називалась Запорозькими Вольностями, на яких існував своєрідний козацький устрій. Суспільний лад на Запоріжжі помітно відрізнявся від решти імперії: там не існувало не лише кріпацтва, але й феодальних повинностей, застосовувалась наймана праця і розвивались товарно-грошові відносини, в організації влади застосовувався принцип виборності. Все це робило Запорозькі Вольності привабливими для протестного елемента, який продукувала система соціального визиску на північ від них. Запорозькі підтримали демарш гетьмана І. Мазепи і після Полтавської битви змушені були перейти на землі Кримського ханства, де заснували Олешківську Січ. Незадовільні умови перебування в Таврії та стратегічний інтерес російської імперської влади дали можливість їм повернутись назад, де вони заснували в 1734 р. Підпільненську або Нову Січ.

Запорозькі активніше, ніж раніше, займались господарюванням: Запорозькі Вольності наповнювались невеличкими господарствами хутірського типу – зимівниками, де була поширена наймана праця. Була створена гнучка система управління адміністративними одиницями – паланками на чолі з кошем. Легендарною постаттю став кошовий отаман Петро Калнишевський, який, за умов щорічних виборів, понад десять років керував козаками. Незважаючи на

вірнопідданську службу запорожців й успішну участь у воєнних діях на боці Російської імперії проти Османської імперії протягом кількох десятиліть, Запорозьку Січ було ліквідовано. Вітчизняні автори найчастіше розглядають це через призму антиукраїнської політики уряду. Втім нищення автономного урядування на околицях імперії варто розглядати і в контексті імперської централізаторської політики – намаганням зробити систему управління одноманітною (так відбулось і з відібраними землями у Речі Посполитої, і так буде з приєднаним Кримським ханством). Козаки-втікачі згодом заснували в гирлі Дунаю на підосманській території Задунайську Січ, а з тих, хто залишився, російська імперська влада дещо згодом відновила козацьке військо, назвавши його Чорноморським. Перші через кілька десятиліть повернулись – і з них сформували Азовське козацтво, а других переселили на Кубань, але обидва війська згодом втратили свою актуальність для імперії і в середині ХІХ ст. були ліквідовані.

Османський світ складався з територій, безпосередньо підпорядкованих імперії – Південно-Західного Причорномор'я, південного узбережжя Криму та залежного від неї Кримського ханства (півострів та Приазов'я). Османська імперія пройшла пік свого розвитку в ХVІ ст. і знаходилась у стані цивілізаційної кризи – архаїчна феодална економіка була неефективною, а в неозорих околицях було неспокойно. До того ж європейські держави вели спрямовану антиосманську політику, небезпідставно вважаючи її однією зі своїх головних геополітичних загроз. Поразка османського війська під Віднем у 1683 р. символізувала початок кінця імперії. Кримське ханство перебувало в залежності від цієї імперії, але жило своїм життям, маючи усталені напрямки господарювання (включаючи грабіжницькі походи на сусідів і викупи полонених), достатньо розвинуту соціальну структуру, систему державного управління і самобутню багатонаціональну культуру з домінуванням кримсько-татарського етносу. Османський світ був антагоністом російсько-імперському, що призвело до їхнього тривалого протистояння в ХVІІ-ХVІІІ ст., низки воєнних конфліктів, у яких

Російська імперія вийшла переможцем, відібравши в османів у другій половині XVIII ст. Північне Причорномор'я (а на початку XIX ст. і Бессарабію, відтявши її у залежного від них Молдавського князівства), окупувавши і знищивши Кримське ханство. На новоприєднаних землях було встановлено подібний до внутрішніх регіонів адміністративний поділ і управління з метою якнайшвидшої інкорпорації цих земель до імперії. Це призвело до того, що значна частина кримських татар втекла з Криму до Османської імперії, а згодом туди майже в повному складі перейшли із причорноморських степів ногайці.

Отже, фінальна картина перед початком модерної епохи була такою. У геополітичному сенсі склалась дуалістична картина: переважна більшість українських земель входила до імперії Романових, а більша частина одного макрорегіону – Західної України – до імперії Габсбургів. В обох імперіях розпочався і тривав процес соціально-економічної (за наявності решток феодальних відносин і зародження капіталізму) та суспільно-політичної (упорядкування долі еліт і низів та етнічно-культурної самобутності в умовах абсолютних монархій) інкорпорації нових земель. Отже, відбувались процеси імперського уюдноманітнення з урахуванням місцевої специфіки, з одного боку, і пристосування нових мешканців імперій до нового середовища, з другого.

Запитання для самоконтролю

- 1. Яке хронологічне співвідношення існує між причинами, передумовами та приводом до революції?*
- 2. Чи є «руїна» неодмінним наслідком революції?*
- 3. Що саме вплинуло на те, що гетьмана Івана Мазепу зобразили на вітчизняній банкноті?*
- 4. Чи є загибель Речі Посполитої, Кримського ханства та Гетьманщини цілковитим збігом?*

ЛЕКЦІЯ 7. СТАНОВЛЕННЯ МОДЕРНОСТІ: «ІМПЕРСЬКА ДОБА» АБО «ДОВГЕ» ХІХ СТОЛІТТЯ

Дорожня карта

1. Соціально-економічні перетворення – розвиток капіталізму.
2. Українське націєтворення в межах Російської імперії.
3. Особливості націєтворення в Австро-Угорській імперії.

Ключові події: 1846 – Кирило-Мефодіївське товариство, 1848 р. – революція в Австрійській імперії, 1861 р. – початок реформ у Російській імперії, 1890 р. – утворення Русько-української радикальної партії, 1905-1907 рр. – революція в Російській імперії.

Основні поняття: скасування кріпаччини, капіталізм, націєтворення.

Знакові особи: Тарас Шевченко, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Грушевський, Леся Українка.

Модерність – сучасність у широкому розумінні. Епоха у світовій історії, коли відбулась принципова зміна у всіх сферах суспільства: у господарстві – перехід від аграрного до індустріального, у відносинах власності – основною формою стає капітал, у мотивації людини – домінування економічного примусу і найманої праці, урбанізація і домінування міської культури, ідентифікація особистості не за конфесією чи належністю до соціальної групи, а за громадянством та етнічністю, формування сучасних націй, демократизація політичного життя, формування сучасної, у тому числі й масової, культури і переважно світської духовності. Модерна історія світу розпочинається наприкінці XVIII століття, а її символічним проявом став початок Великої Французької революції. Модерна історія України може бути розглянута сьогодні в трьох етапах: 1) перехід до модерності (кінець XVIII - початок XX ст. – «довге ХІХ століття»); 2) формування модерності у радянському форматі («коротке

XX століття» – 1917 - 1991 рр.); 3) сучасність. До всіх земель, що опинились під владою Російської імперії, доречно використовувати термін *Наддніпрянина*, а для решти – *Західна Україна*.

Вже сам початок модерного суспільства впродовж XIX століття демонстрував динамізм розвитку світу. Насамперед це відбилось на зростанні населення – лише в Європі воно зросло небаченими темпами зі 150 до 400 млн. Європа була домінуючим регіоном світу. У геополітичному сенсі це відбилось на формуванні нових величезних імперій – Британської, Французької, Нідерландської, Бельгійської. Основою переваги метрополій як над колоніями, так і іншими державами світу, був економічний розвиток, що базувався на промисловому перевороті – заміні ручної праці машинами, формуванні фабрично-заводської промисловості. Переважна більшість території Африки та Азії були перетворені на колонії або стали напівколоніями – сировинними придатками для розвинутих економік. У самій Європі внаслідок націєтворчих процесів сформувались нові геополітичні гравці – Німеччина та Італія, що вплинуло на всю систему міжнародних відносин. Європа і Північна Америка поступово перетворювались на міські цивілізації з відповідною матеріальною культурою. Духовна культура демократизувалась і секуляризувалась, виходячи з аристократичних салонів чи монастирських келій, і здобувала своє втілення в різноманітних проявах: розвитку університетської освіти та дивовижних наукових відкриттях, еволюціонуванні літератури, образотворчого мистецтва, архітектури тощо – від класицизму й романтизму до реалізму та модерну і декадансу.

Обидві імперії, в яких перебували українські землі (Австрійська та Російська), не належали до найрозвинутіших європейських держав у всіх сенсах. Насамперед, відчувалось економічне відставання. Економіка, побудована на підневільній селянській праці, була малоефективною, адже в умовах позаекономічного примусу селянин не був зацікавлений ефективно працювати на пана чи навіть на державу, а на своїй ділянці через рутинний характер техніки та

бідність не мав можливості вести прибуткову економіку. Заможні верстви посилювали визиск, збільшуючи панщину, що призводило до обезземелювання і зuboжіння селян загалом. Це тягло за собою протест і появу таких селянських ватажків, як Устим Кармелюк на Поділлі чи Лук'ян Кобилиця на Буковині. Такі правителі, як австрійські Марія-Терезія та Іосиф у другій половині XVIII ст. чи російський Олександр I на початку XIX ст., робили спроби пом'якшити цю систему, але це були або непослідовні, або лише несистемні дії. Тому до середини XIX ст. половина селян продовжувала перебувати в кріпосній залежності, що гальмувало економіку в цілому. Врешті події зовнішнього порядку – загальноєвропейська революція 1848 р. для Австрійської чи поразка у Кримській війні для Російської імперії, що супроводжувались і зміною правителів, – призвели до скасування панщини в 1848 р. у Східній Галичині та кріпаччини в Наддніпрянщині у 1861 р.

Реформи приватних, а потім і державних селян передбачали, що вони стають дрібними землевласниками, зацікавленими в ефективній праці. Розкріпачення водночас мало зробити селян рухливим елементом, який міг знайти свою реалізацію не лише в селі, але й у місті. Отже, основним було питання перетворення селян-землекористувачів на селян-землевласників. Згідно з реформами, землею селян наділяли за рахунок великих землевласників – їхніх колишніх поміщиків (дідичів). Розмір земельного наділу коливався в різних регіонах і для різних категорій селян, але в їхній власності землі виявилось менше, ніж до реформ у користуванні. За цю землю селяни мали заплатити або колишнім власникам, або державі. Запрограмований земельний голод селяни мали розв'язати через оренду, а згодом і купівлю землі, що ускладнювало їхнє господарювання. Але, незважаючи на складності в проведенні реформ, вони забезпечили другу умову для розвитку капіталізму – наявність ринку вільних робочих рук. Перша ж – нагромадження первинного капіталу – вже була здійснена в попередню епоху.

У другій половині ХІХ ст. в аграрній сфері розвиток капіталізму позначився зростанням товарності як продукції, так і самої землі, економічним змаганням між землевласниками, у якому селяни здобули перевагу, що позначилось на зменшенні поміщицького і збільшенні селянського землеволодіння. Але саме селянство було неоднорідним, зазнавши розшарування: лише меншість селян міцно стояла на ногах («куркулі» або «глитаї»), а більшість – була мало- або безземельною, що створювало соціальну напругу в суспільстві, особливо з огляду на безпрецедентне збільшення населення. Врешті це призвело до масового переселення селян або до Азії в межах Російської імперії – Сибір та Далекий Схід (з Наддніпрянщини), або до обох Америк (із Західної України). Зазначимо, що аграрне питання залишалось болючим в обох імперіях до самого кінця їхнього існування. У Російській державі воно стало чи не ключовим під час революції, що вибухнула в 1905-1907 рр. У зв'язку з цим була проведена так звана Столипінська реформа, що пришвидшила розвиток капіталізму в аграрній сфері і позитивно вплинула на економічний розвиток, хоча так і не зняла до кінця соціальної напруженості на селі. Загалом треба сказати, що під час революції значною мірою модернізувалась політична система імперії: цар надав можливість для створення парламентської системи (створення Державної Думи), на новий рівень вийшло політичне життя, розширились межі свободи слова та інших демократичних свобод. Однак після завершення революції настав час реакції і згортання революційних досягнень.

Втім капіталізм найбільше виявив себе в промисловій сфері – адже це основа індустріального суспільства. Незважаючи на кріпосний характер економіки, промисловий переворот розпочався ще в першій половині ХІХ ст. Особливо бурхливо ці процеси пішли в другій половині ХІХ ст. у Наддніпрянщині, адже вона виявилась насиченою ресурсами для розвитку всіх видів промисловості – видобувної (кам'яне вугілля, залізна руда, марганець), переробної (розвивалась на ресурсі видобування та сільського господарства –

металургія, цукрова, борошномельна галузі) та складної (машинобудування). Упродовж другої половини XIX ст. Донецький вугільний та Криворізький залізорудний басейни стали першорядними для економіки цілої імперії Романових. У Західній Україні розвивались переважно видобуток нафти та лісопереробка – регіон залишився аграрною околицею імперії Габсбургів, ринком збуту для першорядних промислових регіонів (зокрема Чехії). В обох частинах України відбувалося бурхливе будівництво залізниць, що принципово прискорювало рух людей, товарів і капіталів. Зовнішня торгівля і, зокрема, вивіз зернових через чорноморські порти перетворила Україну на економічний чинник стратегічного значення для Російської імперії. Найбільше причорноморське місто Одеса досягло півмільйонного населення (четверта позиція у Російській імперії після Петербурга, Москви і Варшави і, отже, перша в Україні). Загалом початок індустріалізації і торговельний бум призвели до прискорення урбанізаційних процесів – кількість міст і їхнього населення стрімко зростали. Київ, Львів, Катеринослав, Миколаїв вже нараховували наприкінці століття від 100 тис до чверті мільйона осіб, хоч до абсолютної більшості в питомій вазі населення було ще дуже далеко. Загалом населення в Україні за цей час стрімко зросло, лише за XIX століття воно збільшилось у понад 2,5 рази, досягши 30 млн.

Названі соціально-економічні потрясіння вплинули і на суспільно-політичне життя. В Австрійській імперії під час революційних подій було запроваджено конституцію і парламент, а також крайове управління – зокрема Галицький сейм. Імперія безуспішно боролась за домінування в німецькому світі, програвши боротьбу Прусьському королівству, що стало основою формування Німецької імперії. У подальшому австрійський уряд продовжував пристосовуватись до тенденцій розвитку багатонаціональної держави, і в 1867 р. імперія перетворилась на дуалістичну – Австро-Угорщину. У Російській імперії до цього не дійшло: самодержавство було надто сильним і консервативним, але було проведено реформи місцевого самоврядування (земську та міську), судову, освітню тощо, які значно

лібералізували і демократизували суспільне життя. Основна дискусія між «слов'янофілами» і «західниками», що тривала ще з передреформених часів, була про сутність «російської цивілізації» і перспективи її розвитку (дискусія про те, чи має Росія йти своїм особливим цивілізаційним шляхом, чи врешті розвиватись як складова західної цивілізації, нерозв'язана там і до сьогодні). Разом з тим недостатність змін породила появу радикального підпільного руху – народництва, представники якого сповідували і пропагували революційні соціалістичні ідеї, передбачаючи їхнє досягнення терористичним шляхом, а апогеєм їхньої діяльності стало вбивство царя Олександра II (1881).

Наприкінці XIX століття розпочався процес політизації громадського руху. Спочатку в Австро-Угорщині, а потім і в Російській імперії почали виникати політичні партії. У парламенті Австрії (райхсрат) ще наприкінці XIX ст. сформувалась класична політична палітра зі змаганням двох найвпливовіших партій – правоцентристської Християнсько-соціалістичної партії Австрії (1893) та лівоцентристської Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (1888). Не зовсім так було в політичному житті Російської імперії. Проявом неблагополуччя внутрішнього ладу в ній стала революція 1905-1907 рр., унаслідок якої виник законодавчий орган (нижня палата називалась Державна дума) та почалось відносно правильне партійне будівництво. Однією з найперших виникла Російська соціал-демократична робітничка партія (1898), яка в 1903 р. розкололась на дві партії – поміркованих («меншовиків») та радикальніших («більшовиків»). Метою обох був соціалізм, але РСДРП (б) виступала за силовий метод приходу до влади, яку мала уособлювати диктатура пролетаріату. Втім обидві ці партії, як і ліворадикальна партія соціалістів-революціонерів (есери), яка була спадкоємицею народників і орієнтувалась на селян, були до революції поза законом. Під час революції меншовики й есери увійшли навіть до Державної думи. Але там домінували інші – лівоцентристська група «трудовиків», правоцентристська партія

народної свободи або конституційних демократів (кадети) та праволіберальні партії прогресистів й октябристів. Отже, в імперіях по-різному формувалася класичний для буржуазного суспільства спектр політичних партій.

Наріжним каменем у формуванні модерного суспільства є процес націєтворення. Всі народи проходять його по-своєму, але в умовах імперії завжди є відмінна ситуація в цьому процесі між панівним, назовемо його імперським, етносом та рештою, до яких відносились українці в обох імперіях. Цілком слушною можна вважати схему націєтворення, яку запропонував чеський мислитель Мирослав Грох. Використовуючи її, наголосимо на трьох фазах цього процесу:

- 1) академічна – відбувається інтелектуальне конституювання, доведення існування того чи іншого етносу, наявність національного «пророка»;
- 2) пропагандистська – національна інтелігенція підхоплює ідею й розповсюджує її в суспільстві, і для цього виникають відповідні громадські структури;
- 3) політична – ідея охоплює маси, і виникають політичні партії відповідного спрямування.

У першій половині XIX ст. відбулась перша фаза українського націєтворення: науковці довели, що в Наддніпрянщині «малороси» відрізняються від росіян, а «русини» в Західній Україні – від поляків, що вони мають самобутню культуру зі своєю історією і мовою. Життя і діяльність національного поета Тараса Шевченка стали визначальними, а творчість – культовою в цьому процесі. Певним фіналом цієї фази стало існування Кирило-Мефодіївського братства – інтелектуального гуртка слов'янофільського напрямку, у якому було задекларовано наявність і навіть особливе місце українського народу серед інших слов'ян.

У другій половині XIX ст. український рух просунувся значно далі, незважаючи на перешкоди. Адже уряд Російської імперії в цілому негативно поставився до українофілів, які створювали свої

громадські організації «Громади», наукові товариства, друкували різноманітні видання, оскільки небезпідставно убачав у ньому загрозу суспільному спокою і державному ладу. Саме цим пояснюється «інтерес» до нього міністра внутрішніх справ Петра Валуєва (циркуляр 1863 р.) та й самого імператора Олександра II (Емський акт 1876 р.), що призвело до значних обмежень і заборон у використанні української мови. Врешті український рух розділився на дві течії – помірковану (уособлював професор історії Володимир Антонович), яка займалась аполітичним культурництвом, та радикальну (публіцист Михайло Драгоманов), яка сповідувала політичну дієвість та соціалістичні ідеї. Саме з останнього середовища виникла в 1891 р. перша політична організація «Братерство тарасівців», а в 1900 р. і перша політична партія наддніпрянських українців – Революційна українська партія. Згодом РУП розділилась на ліве крило (соціалістичне) та праве крило (націоналістичне), з яких вирости нові партії – відповідно Українська соціал-демократична робітничка партія та Українська народна партія. Помірковані українофіли спочатку, у середині 90-х років, створили свою політичну безпартійну організацію, а на початку ХХ ст. – кілька партій поміркованого національного спрямування (правоцентристи). Найвпливовішою з них стала Українська демократично-радикальна партія. І хоч після революційна політична реакція царату згорнула всіх до однієї політичної організації – Товариства українських поступовців, але вже з'явилась ціла група політиків національного рівня, готових у разі потреби і відповідних обставин продовжити розвиток руху.

В Австро-Угорщині основною колізією національного руху було не протистояння з урядом (який під час революції 1848 р. дав дозвіл на відкриття для русинів громадських організацій, газети і навіть створив громадський орган для репрезентації їх перед урядом – Головну руську раду), а з впливовою польською елітою, яка заперечувала етнічну відмінність між русинами і поляками. Ускладнювало ситуацію й те, що серед русинів велася боротьба за

самоідентифікацію, адже два післяреволюційних десятиліття домінували так звані «москвофіли», які ототожнювали їх з російським етносом. Лише у 70-80-ті рр. XIX ст. західноукраїнські українофіли (народовці), створивши мережу осередків товариства «Просвіта», Літературно-наукове (згодом Наукове) товариство імені Шевченка, низку періодичних і неперіодичних видань, політичну організацію «Народна рада» (1885), змогли перевершити своїх конкурентів. Їх помітили опоненти й уряд – і було досягнуто домовленості про співпрацю, що викликало певну політичну кризу в середовищі народовців. Паралельно виникла радикальна течія, яка протиставляла себе поміркованим народовцям і сповідувала соціалізм (Іван Франко, Михайло Павлик). Внаслідок об'єднання радикалів з невдоволеними «новою ерою» народовцями виникла перша політична партія українців – Русько-українська радикальна партія (1890). Протягом 90-х рр. XIX ст. у її середовищі точилася дискусія між правочентристами та лівоцентристами щодо політичних пріоритетів, і це призвело до появи у 1899 р. найвпливовіших українських партій у Галичині – Української народно-демократичної партії та Української соціал-демократичної партії. Саме під час таких дискусій з'явилась публіцистична праця Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» (1895), у якій було вперше обґрунтовано необхідність досягнення Україною державної незалежності.

Наголосимо, що, крім правильного формування партійної системи, що було лише вершиною суспільної піраміди, у Західній Україні існувала широка мережа громадських, спортивних, кооперативних та інших товариств, спілок і організацій, які здійснювали колосальну роботу, спрямовану на поширення і поглиблення національної свідомості. І якщо у Львові як центрі всього краю домінував польський націєтворчий компонент, то у менших містах і містечках український компонент був помітнішим, що створювало успішний клімат для націєтворення, адже формування міської етнічної ментальності і культури є вирішальним у будівництві націй. Саме це дало підстави одному з лідерів українського руху того

часу професору історії Михайлу Грушевському порівнювати значення Галичини для України в націєтворенні з П'ємонтом для Італії.

Загалом треба зазначити, що цей процес був пов'язаний і з відповідною динамікою розвитку духовної культури. У першій фазі знаковою була творчість Івана Котляревського з його трагестійною «Енеїдою» (1798) й Тараса Шевченка з його «Кобзарем» (1840 р.). У другій сформувалась ціла плеяда знакових персонажів у культурі, які створили золотий фонд української етнічної культури: Марко Вовчок, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький у літературі, «театр корифеїв» – брати Тобілевичі, Марко Кропивницький, Марія Заньковецька тощо. На межі століть до них долучаються Іван Франко, Леся Українка, Ольга Кобилянська – і це лише зірки першої величини, творчість яких стала класикою. Разом з тим треба чітко усвідомлювати, що в культурному житті тодішньої України це була лише одна зі складових, до того ж не домінуюча. Абсолютна більшість освітнього, наукового і культурного продукту створювалось російською мовою. Тому варто розрізняти українську культуру в етнічному сенсі та українську культуру як культурний доробок всіх мешканців України. У такий спосіб її культурні надбання не залежать від мовної чи етнічної ознаки і можуть включати весь комплекс скарбів матеріальної й духовної культури, створених в Україні, включаючи, наприклад, науковий доробок «неукраїномовного неукраїнця», майбутнього нобелівського лауреата Іллю Мечникова.

Слід зазначити, що формування модерного європейського суспільства призвело водночас і до нерівномірності в економічному розвитку країн. Почали складатись світові глобальні протиріччя, що стали причиною формування двох ворогуючих блоків держав: молодих держав з потужними модернізаційними процесами – Німецька імперія та Італійське королівство, до яких приєдналась Австро-Угорщина і які створили Троїстий союз (з приєднанням Османської імперії він став Четверним), та вже домінуючих

колоніальних імперій – Британської і Французької, до яких приєдналась Російська імперія і в результаті об'єднання яких утворилася Антанта. Протиріччя щодо перерозподілу впливу у світі призвели той світ до глобального конфлікту, початок якого відкрив першу сторінку новітньої історії.

Отже, протягом «довгого» ХІХ століття в Україні відбулись динамічні й дивовижні зміни у всіх сферах життя суспільства, що знаменували формування засад модерного суспільства, але найголовніше, що розпочався процес самопізнання духовною й інтелектуальною елітою процесу самого феномену України, який досяг межі початку самоідентифікації етнічних українців.

Запитання для самоконтролю

- 1. У чому полягають спільні та відмінні риси імперій, у межах яких жив український етнос?*
- 2. Чому скасування кріпацтва є основною передумовою для розвитку капіталістичних відносин?*
- 3. Чи була Галичина дійсно П'ємонтом українського націєтворення?*
- 4. Які атрибути сучасної державності і чому вони сформувались у період початку націєтворення?*
- 5. Які питання – національні чи соціальні – були найгострішими в обох імперіях і чому?*

ЛЕКЦІЯ 8. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ: ВЕЛИКІ ПОТЯСІННЯ НА ПОЧАТКУ «КОРОТКОГО» XX СТОЛІТТЯ

Дорожня карта

1. Велика війна як прояв глобалізації світу.
2. Хронологічна канва боротьби за владу в Україні.
3. Політичний спектр та зовнішньополітичні орієнтири учасників боротьби за владу.

Ключові події: 1 серпня 1914 р. – початок Першої світової війни, 23 лютого 1917 р. – початок революції в Російській імперії, 25-26 жовтня 1917 р. – більшовицька революція, 22 січня 1918 р. – проголошення незалежності УНР, 26 квітня 1918 р. – гетьманський переворот, 22 січня 1919 р. – Акт злуки УНР та ЗУНР, 18 березня 1921 р. – Ризький мир.

Основні поняття: світова війна, Четверний союз, Антанта, революція, більшовики, Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Українська Держава, Директорія, Західноукраїнська Народна Республіка, радянська влада.

Знакові особи: Володимир Ленін, Михайло Грушевський, Павло Скоропадський, Симон Петлюра, Нестор Махно.

Найхарактернішою рисою новітньої історії є динамізм – цивілізаційні зміни у всіх сферах відбувались і відбуваються з величезною швидкістю. Це був час двох світових війн і науково-технічної революції. Більша частина новітнього часу припадає на «коротке» XX сторіччя, завершення якого датують або розпадом СРСР у 1991 р. чи терористичними актами у Нью-Йорку 11 вересня 2001 року. XXI століття виділяють або в особливий період новітньої історії, або й загалом виділяють в окремий період історії.

Світова війна стала небаченим доти воєнним конфліктом з непередбачуваним ходом і наслідками – тривала з літа 1914 по осінь

1918 рр. Нерівномірний розвиток капіталізму призвів до конфлікту між новими амбітними націями – німцями та італійцями з новими модерними імперіями – Велика Британія, Франція. Внаслідок цього було створено два глобальні військово-політичні блоки. Дві старі імперії – Габсбургів та Романових – переважно через боротьбу за вплив на Балканах приєдналися до кожного з них. Таким чином утворилась Антанта (Велика Британія, Франція, Росія), до якої наприкінці війни входитимуть десятки держав, і особливу роль відіграв вступ США у війну у 1917 р. та Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Упродовж війни з останнього вийшла Італія, але приєдналися Османська імперія та Болгарія – і він перетворився у Четверний союз. Війна велась у повітрі, на суходолі, на морі і під водою переважно у східній півкулі, але епіцентр її знаходився в Європі. Також треба зазначити, що був задіяний не тільки людський мобілізаційний ресурс, але й економічний. Причому такої сили, що стався перегрів економік.

Зважаючи на зазначене вище, українці опинились підданими ворогуючих держав і в переважній більшості виявили лояльність до своїх правителів і батьківщин. Мільйони українців в Російській імперії і сотні тисяч в Австро-Угорщині були мобілізовані до лав ворогуючих армій і змушені були воювати і нищити один одного у воєнних діях. Галичина стала однією з арен найзапекліших бойових дій, і Львів навіть був окупований російськими військами. Габсбурги дозволили створити з українців окреме військо формування – Українські січові стрільці. Впродовж війни перегрів економік і колосальні жертви призвели до падіння соціальних стандартів, зростання соціальної напруженості і низки революцій, через які припинили своє існування чотири імперії – Австро-Угорська, Німецька, Османська і Російська. Дезінтеграція чи ослаблення першої й останньої ставили процеси українського націєтворення в інші умови і відкривали нові перспективи.

Лютнева революція (за новим стилем відбулась у березні – до лютого 1918 р. всі дати подаються за старим стилем, тобто юліанським календарем) 1917 р. поклала край існуванню Російської імперії – до перезавантаження держави нею керував Тимчасовий уряд. Російська

держава, яка здобула у цей період статус республіки, зазнала значної лібералізації та демократизації суспільного життя, яке часто-густо було важко поєднувати з обставинами соціально-економічної кризи і війни. Лібералізація в національному питанні призвела до виникнення на периферії руху до національно-культурної автономії, який у Наддніпрянщині з березня 1917 р. уособлював громадсько-політичний орган Центральна Рада – витвір активності переважно київської українофільської інтелігенції, який швидко набував популярності в широких верствах населення. Роль її настільки зросла, що розпочались переговори з Тимчасовим урядом про національно-культурну автономію і межі її повноважень. Врешті протягом літа компроміс було знайдено і Центральна Рада на чолі з істориком професором Михайлом Грушевським та її виконавчий орган – Генеральний секретаріат, який очолював відомий письменник Володимир Винниченко, були легітимізовані і визнані як репрезентанти українства, але в чітко визначених сферах та й у п'яти з дев'яти «українських» губерній.

Але питання національно-культурної автономії не було першорядним у повсякденному житті пересічної людини в Наддніпрянській Україні: економічна криза поглиблювалась, що призводило до спроб нелегітимного розв'язання суспільних потреб як з боку крайніх лівих (більшовицькі демонстрації у Петрограді в липні), так і правих (заколот генерала Лавра Корнілова), які уряду вдавалось гасити. Восени ситуація ще більше загострилась: відбувалась радикалізація і полівішання настроїв широких верств. Це дало підстави більшовикам здійснити державний переворот і захопити владу в столиці держави наприкінці жовтня (7-8 листопада за новим стилем) 1917 р. Було проголошено встановлення диктатури пролетаріату у формі радянської влади. Відтоді розпочалась ескалація насильства, яка переросла у війну громадян колишньої держави за владу і, отже, за перспективу розвитку її чи окремих її частин. Центральна Рада відреагувала на це черговим універсалом (законом), у якому проголосила створення Української Народної Республіки, яка має бути

автономною частиною демократичної російської (вочевидь небільшовицької) держави.

Причини перемоги більшовиків у революції або військовому перевороті є предметом широких і тривалих дискусій впродовж цілого сторіччя. Дві граничні точки зору належать крайнім опонентам: 1) більшовики захопили владу й узурпували її – з точки зору їхніх противників; 2) більшовики прийшли до влади на хвилі незадоволення широких мас політикою Тимчасового уряду і водночас їхньої підтримки – позиція, що домінувала весь радянський час.

Синтетична візія є такою, що більшовики були найліпше підготовлені на чолі з талановитим і харизматичним радикальним політиком Володимиром Леніним і найвправніше скористались сутужною для держави ситуацією. Не маючи абсолютної підтримки у суспільстві, вони змогли зорганізувати своїх прихильників так, що успішна перемога в боротьбі за владу почала розповсюджуватись по всій колишній державі. Але на всьому цьому просторі вони здобували не тільки симпатиків, але й непримиренних антагоністів. Все це призвело до наростання протиріч, які почали розв'язувати силовим шляхом: розпочалась збройна боротьба громадян колишньої держави за владу, щоб визначити перспективи подальшого розвитку, – тобто громадянська війна.

У цілому акторів у боротьбі за владу в Україні, і, зокрема, в Наддніпрянській, можна розглядати у двох системах координат – за масштабом претензій (загальнодержавний чи український формат) і внутрішньополітичною програмою (політична палітра – ліві/праві). Також слід мати на увазі, що в цій боротьбі активну участь брали і сусідні держави.

Претензії на владу у всій колишній імперії чи республіці насамперед висунули «більшовики», або «червоні», які намагались захопити владу на якомога більшій території, щоб будувати там нове комуністичне суспільство, у якому були б відсутні не лише визиск і класи, але й нації і держави. Їхніми основними опонентами були «білі» – конгломерат політичних сил і соціальних груп «колишнього»

суспільства, які хотіли повернути старий лад – імперський чи республіканський – для відбудови «великої Росії». Тому територія України стала для них однією з арен для найзапеклішого зіткнення. За формування українського формату влади протягом трьох карколомних років виступали послідовно Українська Народна Республіка на чолі з Центральною Радою, Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, УНР на чолі з Директорією. Варіант претензій на владу в локальному варіанті представляли Західноукраїнська Народна Республіка та діяльність отамана Нестора Махна, яких могла задовольнити перемога і не на всій території України. Саме ці два рівні дають підстави говорити про революційні події в різних масштабах – загальному, який розгортався і на території Наддніпрянської України як його складова, або як окремий струмінь – Українська національна революція, яка розгорталась і на західноукраїнських землях.

У політичній палітрі до самих крайніх «лівих» відносимо більшовиків та анархістів Махна, незважаючи на те що перші хотіли побудувати справедливе майбутнє завдяки потужній державі і диктатурі робітників, а другі спирались на селян і заперечували будь-які форми державної організації. Лівоцентристами можна визнати політичні сили, що домінували в обох УНР – соціалістичні партії визнавали життєвість капіталізму або були такими лише за фразеологією. До правих віднесемо ідеологію панівних сил як у «білих», так і в діячів гетьманської держави чи ЗУНР, які хотіли побудувати традиційне «буржуазне» суспільство, але з тією різницею, що перші робили це з виразним акцентом «великоросійського» шовінізму, а інші – українського національного проекту. Серед держав, що взяли участь у збройній боротьбі, були країни Четверного союзу (Німеччина та Австро-Угорщина), Антанти (Франція, Греція, Сербія) та окремо Польща. До того ж треба мати на увазі, що існували два окремі майданчики боротьби за владу (уламки двох імперій) – Західна Україна та Наддніпрянщина, які інколи були дотичними або перетинались.

Схематично боротьбу за владу між всіма зазначеними акторами у Наддніпрянщині можна змалювати так: листопад 1917–лютий 1918 рр.

– більшовицька Росія перемагає в боротьбі проти першої УНР (на чолі з Центральною Радою); лютий – квітень 1918 р. – перша УНР з Четверним союзом беруть реванш у радянській Росії; травень – листопад 1918 р. – замість УНР внаслідок державного перевороту постала Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським разом з Четверним союзом – боротьба за владу редукована до мінімуму, селяни виступали проти внутрішньої політики гетьмана, а опозиція намагалась цим скористатись; листопад – грудень 1918 р. – друга УНР повстала проти гетьманської влади; грудень 1918 – квітень 1919 рр. – Антанта після перемоги у Великій війні прийшла на допомогу «білим» як репрезентантові свого колишнього союзника; більшовицька Росія виступила проти другої УНР, з якою не була пов'язана жодними домовленостями, та Антанти, з якої вона свого часу вийшла й уклала сепаратний мир з Четверним союзом; квітень – жовтень 1919 р. – «білі» (війська генерала Антона Денікіна) та друга УНР (лідери Симон Петлюра та Володимир Винниченко) успішно діють проти радянської Росії – першим дістається вся Наддніпрянщина, окрім частини правобережної України, яку контролювали другі; жовтень 1919 – лютий 1920 рр. – більшовицька Росія розпочинає контрнаступ проти «білих» і витісняє їх до Криму; квітень – листопад 1920 р. – «білі» (на чолі з генералом Петром Врангелем), Польща (разом з армією УНР) виступили проти радянської Росії, але невдало. Крим займають «червоні» війська, а у березні РФСРР (радянська Росія) та УСРР (проголошена переважно місцевими більшовиками ще у березні 1919 р. радянська Україна) підписують мирний договір з Польщею. Фронтальні бойові дії завершилися, але локальний опір партизанських загонів тривав і далі, а у жовтні – листопаді 1921 р. окремі частини армії УНР здійснили невдалий похід на Наддніпрянщину.

Також треба ще мати на увазі, що протягом всього цього часу на всій території України, особливо в південному регіоні, був поширений отаманський рух, який став виявом невдоволення селянства політикою кожної нової влади, що призвело як до виникнення різноманітних дрібних селянських республік, так і заперечення держави як такої

(найяскравішим проявом була діяльність отамана-анархіста Н. Махна). Тому візія на ці карколомні події не може бути однозначною. З одного боку, це була більшовицька революція, що призвела до громадянської війни, в яку було втягнуто і населення України і яка завершилась перемогою «червоних» (події охопили період з листопада 1917 – по листопад 1920 рр.). А з іншого (домінуюча точка зору у вітчизняній історіографії) – це Українська національна революція (березень 1917 – листопад 1921 рр.), що завершилась поразкою. Вважаємо, що для оцінки цих подій варто використати образ концентричних кіл. Є два великих кола – революційні події в Австро-Угорщині та Російській імперії. У межах кожної з них відбувались соціальні та національні революції. Більшу частину «російського» кола зайняла спочатку Лютнева революція, а потім більшовицька. Також у межах цього кола є місце і для Української національної революції, яка менше за форматом та іншої конфігурації. Водночас деякі кола виходили за межі «своїх» великих кіл, наприклад, як у польському випадку – боротьба й об'єднання кількох польських «кіл» призвела до появи другої Речі Посполитої. Подібний процес революційного націєтворення відбувався і в Україні – на території обох колишніх імперій. Найсимволічнішою подією і втіленням цього єдиного процесу став Акт Злуки – проголошення 22 січня 1919 р. соборності Наддніпрянської і Західної України.

У Західній Україні революційні події розпочалися з колапсу Австро-Угорщини (жовтень 1918 р. і тривав до кінця війни). Оскільки польський та український політиками мали різні стратегічні плани щодо власних державотворчих перспектив, то протиріччя між ними швидко призвели до ескалації напруження у відносинах. Українська політична еліта діяла активно – і вже у листопаді було оголошено про створення Західноукраїнської Народної Республіки, що одразу стало причиною силового зіткнення, адже польська політична еліта бачила Галичину у складі нової Польщі, яку однозначно підтримувала Антанта. Незважаючи на те що західноукраїнський істеблішмент намагався створити «правильну» державу (з податковою системою,

військом – Українська галицька армія), сили були вкрай нерівні. Збройний конфлікт тривав до літа 1919 р., коли УГА було витіснено за річку Збруч і вона з'єдналась з армією другої УНР, складовою частиною якої ЗУНР стала з часу Акту злуки в січні 1919 р. Проблема об'єднаної армії і політикуму полягала у тому, що вони по-різному бачили стратегію боротьби за Україну. УГА наполягала на перемозі над Польщею, і з галицького плацдарму можна було відродити Україну, а керівництво УНР бачило головного ворога в Росії – «білій» чи «червоній». Розбіжності призвели до того, що рештки армії УНР перейшли на територію Польщі, а керівник Директорії С. Петлюра підписав договір з Юзефом Пілсудським про боротьбу проти більшовицької Росії. Після Ризького договору за рішенням ради послів Антанти в 1923 р. Галичина (від Австро-Угорщини) та західна Волинь (від Російської імперії) стали частиною другої Речі Посполитої. Також Антанта дозволила Румунії «повернути» собі Північну Буковину та Бессарабію (1918-1919), а Закарпаття було долучено до новоствореної держави Чехословаччини (1919).

Важливо зазначити, що ця «видима» політична історія не охоплювала всього населення України, адже активні учасники складали його меншість. Переважала «мовчазна більшість», що пасивно спостерігала за подіями, основним завданням якої було повсякденне виживання й готовність за переконанням або наказом рухатись у окресленому переможцями напрямку. Вони господарювали на землі, примусово годуючи армії-переможниці, ремствували на несправедливість влади, але продовжували жити лекалами сільського життя, визначеними з діда-прадіда, або виживати у місті, яке вже виявляло контури майбутньої перспективи України. Навіть пасивна позиція мовчазної більшості так чи інакше впливала на результат боротьби між її учасниками.

Отже, збройна боротьба за владу в Україні завершилась встановленням на більшості її території влади більшовиків. Причину їхньої перемоги можна побачити в тому, що вони, як ліва політична сила, мали широку соціальну базу – ще за часів імперії більша частина

населення була незаможною і політично наелектризованою. Вони спиралась на робітників – соціальну групу, що виникла саме в модерну епоху, була ментально згуртована і скупчена в містах, складаючи там більшість, і що особливо важливо – у столицях. Саме на них було зосереджено політичні зусилля більшовицької партії на чолі з талановитим політиком і публіцистом Володимиром Леніним – формат партії свідомо було відпрацьовано для захоплення влади. У боротьбі з супротивниками більшовики зуміли ефективно використати насильство і державний примус – їхні симпатички були готові гинути й убивати за свої ідеали більше, ніж хто інший. Військово-політична поразка армій і партій україноцентричного спрямування під час Української національної революції, як складової загального революційного процесу, якраз і пояснюється тим, що на третій фазі націєтворення процес цей не став настільки масовим, щоб охопити соціальні верстви (а це невеличкий прошарок національно свідомого середнього класу), які б рекрутували до збройної боротьби необхідний контингент, не було й етнічно свідомої буржуазії, здатної вкладати в політичну перемогу і національне державотворення відповідні ресурси. Разом з тим готовність більшовиків в Україні будувати саме українську республіку, враховуючи величезну націєтворчу хвилю противників, давали підстави розраховувати на те, що поразка Української національної революції не така однозначна, як інколи видається. Очевидно, що остаточне розв'язання націєтворчого, як і інших цивілізаційних завдань відкладалось на майбутнє, яке виявилось переважно радянським.

Запитання для самоконтролю

- 1. Як участь українців у війні відобразила специфіку розвитку українського руху в імперіях?*
- 2. Чи можна порахувати кількість переходів влади у Вашому рідному населеному пункті?*
- 3. Яку саме політичну силу Ви підтримали б особисто в боротьбі за владу і чому?*

ЛЕКЦІЯ 9. РАДЯНСЬКА ТА НЕРАДЯНСЬКА УКРАЇНА

МІЖ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Дорожня карта

1. Перші перетворення в радянській Україні у 20-ті роки.
2. «Будівництво соціалізму» наприкінці 20-х – у 30-ті роки.
3. Спільне і відмінне нерадянських частин України у складі кількох держав.

Ключові події: 1921 р. – проголошення і початок нової економічної політики, 30 грудня 1922 р. – створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 1923 р. – проголошення і початок політики коренізації, 1929 р. – «рік великого перелому», створення Організації українських націоналістів.

Основні поняття: неп, українізація, індустріалізація, колективізація, голодомор, політичні репресії, Карпатська Україна.

Знакові особи: Йосип Сталін, Микола Хвильовий, Євген Коновалець.

Територія сучасної України після буремних років війн і революцій опинилась у складі кількох держав: створеного у 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (Наддніпрянина стала Українською Радянською Соціалістичною Республікою, за винятком Криму, який увійшов до Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки), Польської (Східна Галичина та Західна Волинь), Чехословацької (Закарпаття) республік та Румунського королівства (Північна Буковина).

Трактування радянської епохи в суспільній свідомості має переважно два основних варіанти: або величний, але врешті невдалий експеримент задля побудови найдосконалішого соціалістичного/комуністичного суспільства, або тоталітарний режим, який став імперією зла і закономірно, протиставивши себе всьому світу, загинув. Вважаємо, що доречним було б шукати посередній між цими крайніми оцінками концепт. Тому як одну з

компромісних пропонуємо концепцію державного капіталізму. Суть її полягає в тому, що, намагаючись зробити державу найпотужнішим інструментом у побудові нового суспільства, більшовицька еліта перетворила її на головного актора у всіх площинах суспільства – і в цьому сенсі це була унікальна ситуація в модерному суспільстві. Проводячи націоналізацію, викорінюючи приватну власність, більшовики не могли позбавитись власності загалом – у переважній більшості вона стала державною. Отже, держава відтоді і стала основним визискувачем людини, широко використовуючи позаекономічний примус на кшталт експлуатації державних селян у феодальному суспільстві чи навіть у Давньому Єгипті під час будівництва пірамід. Оскільки визиск залишився й економіка в умовах товарно-грошових відносин орієнтувалась на прибуток, наймаючи на роботу працівників, які залишались відчуженими від результатів праці, які перерозподіляла сама держава, то залишився і капіталізм, набувши вибагливої, екзотичної на той час форми. Через те що держава була основним власником у суспільстві, наявність одного його контролера, яким і виступила партія більшовиків (її послідовні назви: РСДРП (б) – РКП(б) – ВКП(б) – КПРС), яка сповідувала як єдиний носій одну панівну ідеологію – марксизм-ленінізм, виглядало цілком логічно. Саме через ці ознаки всеохоплюючого контролю подібні суспільства почали небезпідставно називати тоталітарними укупі з італійським фашизмом та німецьким нацизмом. Втім концепцію «державного капіталізму» підтримує лише незначна кількість істориків, тому сам термін використовуватимемо у лапках, оскільки він розходиться з класичними визначеннями державного капіталізму і є для нас лише його абсолютним чи крайнім проявом і, отже, винятком із правила.

На вершині владної піраміди більшовицької держави знаходився незаперечний лідер партії з необмеженими повноваженнями, що дозволяло здійснювати перетворення в суспільстві досить оперативно, масштабно й ефективно, використовуючи всю міць держави і культивуючи при цьому цілком природно комуністичну

колективістську ідеологію. Зазначимо, що більшовизм був крайньою лівою ідеологією, що виростала на соціальній платформі – соціального незадоволення до революції та ідеї соціальної справедливості після приходу до влади – і яка стала тотальною в радянському суспільстві, принаймні у всій публічній сфері. Також слід зауважити, що не можна сприймати історію СРСР як одноманітну і незмінну, а варто розглянути її через «феноменологічну тріаду»: 1) 20-ті роки – перехідний період до «соціалізму» / «державного капіталізму»; 2) 30-ті – середина 50-х років – «класичний» сталінський «соціалізм»; 3) до початку 90-х років – пошук удосконалення шляхів розвитку «соціалізму» та наростання кризових явищ, що призвели до його краху.

Радянське суспільство в 20-ті роки ХХ сторіччя характеризується двома знаковими процесами – новою економічною політикою та коренізацією, основним стрижнем якої в Україні була українізація. Неп було проголошено вже через кілька місяців після завершення бойових дій у Криму. Суть її полягала у відмові від політики «воєнного комунізму», яка хоч і викликала опір населення, але була ефективною для ведення воєнних дій. Таку політику завдяки В. Леніну було оголошено передчасною і тому здійснено повернення до елементів вже знайомого капіталізму: легітимізовано приватну власність, визнано наявність багатоукладної економіки, а фіксований продовольчий податок заспокоїв селян, надавши їм можливість вільно господарювати. Селянський міліарний протест зійшов нанівець і поступово ущух, а острівці найнепокірніших було просто знищено (наприклад «Холодноярська республіка»). Це одразу дало ефект – стандарти життя почали зростати. Разом з тим це призвело до соціального розшарування, посилення дрібної буржуазії як у селі («куркулі»), так і у місті («непмани»), але не сприяло нарощенню потужностей держави чи авторитету правлячої партії. Вже після смерті В. Леніна, коли його місце заступив Йосип Сталін, наприкінці 20-х років (1929 рік називають «роком великого перелому») політику непу було згорнуто і взято курс на «будівництво соціалізму».

Ще до революції і в роки боротьби за владу більшовики з тактичних міркувань підтримали курс українців на самовизначення, але вже після приходу до влади як антипода «буржуазній» УНР у Києві протиставили свою «соціалістичну» УНР, проголошену в Харкові ще у грудні 1917 р. Після завершення збройної боротьби вирішення проблеми існування таких маріонеткових республік знайшло своє втілення у створенні СРСР. Вже наступного року було проголошено політику коренізації, яка передбачала підготовку місцевих кадрів для партійного керівництва задля ефективного розповсюдження комуністичних ідей, а також для підготовки величезної кількості спеціалістів у промисловості. Для останнього треба було елементарно хоча б ліквідувати неписьменність і зробити це було доцільніше рідною мовою місцевого населення. Досить ефективно здійснивши це, радянський уряд розв'язав дві принципові проблеми у формуванні модерності – загальна грамотність та масова національна свідомість. Саме в цей час десятки мільйонів людей, переважно селян, дізнались і прийняли ідею того, що вони є етнічними українцями. Це була свого роду революція у націєтворенні, адже відтоді можна говорити про народження українців у модерному сенсі – з огляду на самосвідомість та самоідентифікацію. Хоча слід зазначити, що паралельно йшли й інші коренізаційні процеси серед інших етносів: було створено навіть Молдавську автономну СРР у складі радянської України. Наприкінці 20-х років темпи коренізації були призупинені, адже вважалось, що всі етноси наздогнали у своєму розвитку «передову» російську культуру.

Отже, 20-ті роки в історії України були унікальними: за часів більшовицької влади було вирішено важливі цивілізаційні проблеми – значною мірою відбулось наближення, якщо відкинути пропагандистську риторіку, до формату звичайного «буржуазного» суспільства. Саме в таких суспільствах опинились західноукраїнські землі. У трьох згаданих раніше держав були як спільні риси, так і відмінності. Всі вони з соціально-економічної перспективи були

капіталістичними, але розвиток капіталізму в них був неоднаковим – аграрна Румунія, аграрно-індустріальна Польща та індустріально-аграрна Чехословаччина. У той же час у всіх них українці жили на аграрних околицях і модернізацію відчували вельми слабо, що породжувало соціальні проблеми. Суспільно-політичний устрій також відрізнявся – авторитарна монархічна Румунія, демократична, але з помітними елементами авторитаризму Польща та зразкова демократична Чехословаччина. Тому і політика до національної меншини – українців – була різною. Оскільки Румунія і Польща були толеровані Антантою, то отримали максимальні кордони за результатами світової війни. У цих країнах досить стрімко розвивався власний націєтворчий процес, який не уникнув шовіністичних проявів у вигляді колонізації чи румунізації. У Чехословаччині закарпатські українці, яких сприймали як русинів, були разом з чехами і словаками третьою етнічною складовою, маючи реальну культурно-національну автономію.

Українці Польщі намагались брати участь у парламентському житті, створюючи свої політичні організації і партії. Втім найвпливовішому Українському національно-демократичному об'єднанню не вдалось досягти помітних успіхів, а політичний тиск аж до пацифікації, осадництва, погіршення соціальних стандартів призвів до радикалізації політичного життя – посилення лівого політикуму (Комуністична партія Західної України) та правого (виникнення в 1929 р. Організації українських націоналістів). Протягом 30-х років відбувалась постійна ескалація конфлікту, який змінив свій напрямок лише з початком Другої світової війни.

Українці Закарпаття напередодні цієї війни, у контексті дезінтеграції Чехословаччини, отримали формальну національно-територіальну автономію під назвою Підкарпатська Русь. Серед мадярофільської, русофільської і української течій остання врешті взяла гору – очільником автономії став греко-католицький священник Августин Волошин. В умовах розпаду Чехословаччини на початку 1939 р. було проголошено незалежність держави Карпатська Україна,

яку майже одразу окупувала союзниця нацистської Німеччини Угорщина. Північна Буковина, Північна і Південна Бессарабія зазнавали інкорпораційних зусиль Румунії в усіх проявах. Втім це зустрічало різноманітний спротив: великого розголосу набуло в 1924 р. суперечливе за своєю природою Татарбунарське повстання.

У радянській Україні з кінця 20-х і протягом 30-х років розпочались потужні перетворення, які призвели до формування «державного капіталізму» («соціалізму» за офіційною риторикою) у його завершній формі. Реформування в аграрній сфері були здійснені у вигляді колективізації: вилучення у селян землі з індивідуального користування, усупільнення їхньої власності і створення колективних господарств, у яких селяни працювали за платню, на кшталт робітників на заводі, і при цьому було здійснено репресивні заходи щодо заможних селян. Хоч землю було проголошено колгоспно-кооперативною формою власності, але, очевидно, це був лише різновид державної власності, адже держава цілковито нею розпоряджалась. Селянська община, що зародилась ще у неоліті, була штучно і остаточно зруйнована. Сталінське реформування села призвело до широкомасштабного голоду в 1932-1933 рр., який нині увійшов у суспільну свідомість під назвою Голодомору, адже внаслідок цієї катастрофи тільки прямі втрати населення склали 3-5 млн осіб. Офіційна трактовка цієї події – геноцид українського народу. Але видається, що є сенс класифікувати його як соціоцид, оскільки свідоме нехтування життями людей на селі і приховування від міжнародної громадськості Голодомору мало на меті не етнічну, а соціальну – антиселянську – спрямованість. Етнічні українці менше гинули в містах, ніж у селах України, адже водночас так само гинуло сільське населення і у Поволжі, в Росії, чи на півночі Казахстану.

Центральним напрямом економічного реформування була промисловість, яка завдяки державним капіталовкладенням переживала бурхливі перетворення. Радянській владі вдалось завершити індустріалізацію – один з основних проявів формування

модерної економіки. Завдяки колективізації був накопичений колосальний внутрішній ресурс для неї. СРСР перетворився з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну країну, і Україна посіла в ній з такими гігантами економіки, як Дніпрогес, Харківський тракторний завод чи Криворіжсталь одне з чільних місць. Важливим катализатором у стимулюванні робітників (а на ділі – одним з варіантів позаекономічного примусу в економіці) стало так зване соціалістичне змагання і, зокрема, стаханівський рух.

У суспільно-політичному житті центральним явищем була культурна революція, яка передбачала побудову нового формату суспільства і людини «комуністичного завтра». Але за пафосними гаслами і наївною вірою значної частини населення у «світле майбутнє» чаїлась і атмосфера страху, яку було створено завдяки масовим політичним репресіям проти реальних, але здебільшого уявних противників «соціалістичних» перетворень: були репресовані сотні тисяч не лише представників «буржуазних», «буржуазно-націоналістичних» партій чи старих фахівців, але й нової радянської інтелігенції, військових і партійних функціонерів. Слід визнати, що політичні репресії прямо не торкнулись більшості, яка жила в умовах напруженої праці, стимульованої ентузіазмом чи страхом (адже репресивні заходи мали безліч своїх проявів і опосередковано торкалися на порядок більшої частини населення), в умовах дивовижних перетворень – а офіціоз наполегливо культивував виховання почуття гордості за свою радянську батьківщину, яка поступово до того ж ставала потужним геополітичним гравцем у світі.

Запитання для самоконтролю

- 1. Неп і українізація були шляхом до соціалізму чи навпаки?*
- 2. Чи був сталінський режим суто антиукраїнським?*
- 3. У якій з держав були найсприятливіші умови для життя українців і чому?*

ЛЕКЦІЯ 10. УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Дорожня карта

1. *Причини, передумови і початок війни.*
2. *Характер бойових дій на території України в 1941-1944 рр.*
3. *Окупаційні режими та рух опору. Наслідки війни.*

Ключові події: 1 вересня 1939 р. – початок Другої світової війни, 22 червня 1941 р. – напад нацистської Німеччини на СРСР, 28 жовтня 1944 р. – повернення контролю СРСР над всією територією УРСР, 8 травня 1945 р. – завершення бойових дій у Європі, 2 вересня 1945 р. – кінець Другої світової війни.

Основні поняття: райх, окупаційний режим, Українська повстанська армія.

Знакові особи: Адольф Гітлер, Йосип Сталін, Степан Бандера, Роман Шухевич.

Причина Другої світової війни була та сама, що і для першої – нерівномірний розвиток країн світу і непомірні амбіції окремих держав, у яких панували моноідеологічні суспільства. Відмінністю було лише те, що 1) країни-переможниці у Першій світовій війні створили несправедливий світовий порядок, який породив реваншизм у переможених і, зокрема, у Німеччини та 2) цього разу напередодні війни було три центри геополітичної сили: нацистська Німеччина із союзниками, країни старої демократії – переможці в попередній війні – та СРСР. Основним винуватцем війни слід визнати нацизм у Німеччині. Прийшовши до влади парламентським шляхом, нацисти на чолі з Адольфом Гітлером дуже швидко перебудували економіку країни класичного капіталізму на варіант «державного капіталізму», хоч і не такого абсолютного, як в СРСР, що спричинило формування тоталітарної моделі суспільства, де всі зусилля її були підпорядковані одній ідеї – пануванню арійської раси у всьому світі. Невипадково союзниками нацистів були італійські фашисти на чолі з

Беніто Муссоліні, які репрезентували ще одну модель тоталітарної ідеології. Спільним між ними було те, що обидві ідеології вирости з ідей крайнього націоналізму. Але якщо фашизм і був саме таким (ідея корпоративної держави мала зробити її сильною, а це допомогло б підпорядкувати сусідів і перетворити Середземне море на внутрішнє озеро Італії), то нацизм – це расистська людиноненависницька теорія, яка заперечувала існування одних і значне скорочення інших народів задля забезпечення «життєвого простору» для арійців. СРСР також несе відповідальність за розв'язання війни, адже мріяв про світове комуністичне панування, але на той час був ще не готовий до активних дій і тому був не таким агресивним. Інші країни так само несуть відповідальність за нерішучість у протистоянні агресору і невтручання в збройну боротьбу, намагаючись зіштовхнути двох тоталітарних монстрів.

Отже, лавірування сторін – політика умиротворення (розчленування Чехословаччини) чи підписання договору про ненапад між Німеччиною та СРСР – лише підігрівали апетити агресора. Першою жертвою у вересні 1939 р. стала Польща, яку Німеччина розділила разом з СРСР. Останньому дісталась Західна Україна (та Західна Білорусь), у якій одразу розпочався процес радянзації. Все це супроводжувалось колективізацією, початками індустріалізації, культурною революцією разом з припиненням довоєнного суспільного життя, політичними репресіями і депортацією негодних. Апетити Радянського Союзу в перший період війни були задоволені отриманням від Румунії Бессарабії (радянській Україні дістались її північна і південна частини) та Північної Буковини – там почались ті самі вже радянські інкорпораційні процеси.

Воєнне зіткнення піднялось на новий щабель від нападу Німеччини разом з союзниками на СРСР. Один з трьох стратегічних напрямків був спрямований на Київ, і саме його агресору вдалось реалізувати – у вересні столицю радянської України було взято. Вермахт мав дивовижні успіхи, а Червона армія зазнала втрат і

відступала. До зими переважна більшість українських земель була окупована. А остаточна окупація відбулась улітку 1942 р. в умовах наступу вермахту на Сталінград, коли було зайнято найсхідніші райони України та Севастополь. Окупаційний режим складався з чотирьох зон – трьох німецьких і однієї румунської. Більшість західного регіону перебувала в дистрикті Галичина в межах Генеральної губернії, що було по суті територією райху (для репрезентації українців було створено громадську інституцію – Український центральний комітет на чолі з Володимиром Кубійовичем), більшість Наддніпрянщини – до райхскомісаріату «Україна» з центром у Ровно, який підпорядковувався міністерству окупованих територій – саме з них здійснювалось викачування людських (остарбайтери) та інших (аж до вивезення чорноземів) ресурсів як для ведення війни, так і підтримки економіки держави та окремих господарств загалом. Окремою зоною був схід України, де проходила лінія фронту і де все для обох сторін було підпорядковане успіху в бойових діях. Територія до Дністра (Бессарабія) та Північна Буковина увійшли невід’ємною частиною до Румунського королівства, а на окупованих частинах сучасної Одещини, Миколаївщини і Вінниччини було створено губернаторство Трансністрія. Страшною трагедією на всіх окупованих територіях був Голокост – цілеспрямоване знищення єврейського населення, адже з 6 млн загиблих під час війни 2 млн припало на Україну.

Корінний перелом у війні відбувся на радянсько-німецькому фронті восени 1942 – влітку 1943 рр. у Сталінградській та Курській битвах, де Червона Армія здобула переконливі перемоги над вермахтом. Уже в грудні 1942 р. нацисти почали залишати Україну, а з літа 1943 р. цей процес став незворотнім – у листопаді Червона Армія увійшла до Києва, а в жовтні 1944 р. противника було витіснено зі всієї території республіки. Під час окупації розгорнувся рух опору, який мав різне спрямування – радянський та націоналістичний. Спочатку радянський рух був штучним і дуже швидко випарувався, оскільки значна частина населення ставилась до

нацистів лояльно або навіть прихильно. Проте через деякий час втілення людиноненависницьких та грабіжницьких планів нацистів повернули населення проти них, а корінний перелом у війні значно посилив діяльність радянських партизанських загонів у переважно лісових місцевостях і підпілля в містах – він дійсно набув масового характеру.

У націоналістичному русі ще напередодні Другої світової війни оунівський рух розколовся на дві частини: мельниківців, які були готові співпрацювати з нацистами, та бандерівців, які намагались спиратись на власні сили. Втім бандерівська течія, або ОУН (революційна), також намагалась співпрацювати з нацистами – два їхні батальйони у складі вермахту увійшли до Львова. 30 червня 1941 р. вони спробували в односторонньому порядку проголосити створення незалежної української держави, але всіх керівників, у тому числі і їхнього лідера Степана Бандеру, було ув'язнено. Бандерівський рух перейшов у підпілля, але став поступово домінуючим серед націоналістичного руху опору. На початку 1943 р. (офіційне трактування – жовтень 1942 р.) виникла Українська повстанська армія (мережа партизанських загонів, метою яких було визволення України від будь-яких окупантів) на чолі з Романом Шухевичем. Спочатку вони розпочали збройні акції проти нацистів, а також зіткнулися під час боротьби за вплив у Волині з польською Армією крайовою – репрезентанта екзильного уряду, що призвело до масових жертв польського та українського населення. Але при наближенні Червоної Армії УПА припинила ці збройні акції і з поверненням радянської влади спрямувала свої сили на боротьбу проти радянського війська та адміністрації. Частина ОУН під керівництвом Андрія Мельника була малопомітною на тлі активних бандерівців. Їй інколи приписують причетність до формування у 1943 р. дивізії «Галичина», якою опікувалась горезвісна СС – військово-поліційна парамілітарна організація нацистів у складі збройних сил Німеччини, яка відома своєю жорстокістю щодо місцевого населення. До організації цього військового з'єднання (по

суті ординарна гренадерська дивізія), розбитого наступного року радянським військом, насправді більше долучився УЦК. Наголосимо, що разом у всьому русі опору діяли сотні тисяч учасників, але не слід забувати, що десятки мільйонів залишались пасивними спостерігачами цієї боротьби, вряди-годи підключаючись до підтримки однієї зі сторін. Основним завданням цієї мовчазної більшості було елементарне виживання в непростих умовах окупації.

Таким чином, українське населення опинилось заручником геополітичної боротьби великих держав і коштувало це Україні надто дорого. Адже населення України зменшилось під час війни на 14 млн (з 41 до 27), і 40% всіх матеріальних втрат СРСР припало на одну цю республіку. Внаслідок війни відбулись, як завжди буває у житті, і деякі позитивні зміни: сталінська влада толерувала український патріотизм під час бойових дій – від ордена Богдана Хмельницького до назв чотирьох фронтів, що їх вела на території України Червона Армія. СРСР як переможець у війні звісно повернув собі Галичину і західну Волинь тепер вже від «братньої» Польщі, що теж вирішила будувати «соціалізм», а у червні 1945 р. «братня» Чехословаччина передала СРСР Закарпаття, яке звісно ж дісталось радянській Україні, що здобула світове визнання, ставши, завдяки сталінським аспіраціям, одним із членів-засновників Організації Об'єднаних Націй – як одна з республік-переможниць нацизму, що найбільше постраждала від нього.

Запитання для самоконтролю

- 1. Хто саме і якою мірою несе відповідальність за розв'язування війни?*
- 2. Чим обумовлений запеклий характер бойових дій на території України?*
- 3. Що спонукало людей брати чи не брати участь у русі опору тоталітарному окупаційному режиму?*

ЛЕКЦІЯ 11. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – ПОЧАТОК 90-х рр.)

Дорожня карта

1. Пізній сталінський режим (друга половина 40-х – початок 50-х рр.).
2. Хрущовська «відлига» (50-ті – перша половина 60-х рр.).
3. Брежнєвський «розвинутий соціалізм» (друга половина 60-х – початок 80-х рр.).
4. Горбачовська «перебудова» (середина 80-х – початок 90-х рр.).

Ключові події: 3 березня 1953 р. – смерть Йосипа Сталіна, 14 жовтня 1964 р. – відсторонення Микити Хрущова від влади, 10 листопада 1982 р. – смерть Леоніда Брежнєва, березень 1985 р. – прихід Михайла Горбачова до влади, 26 квітня 1986 р. – Чорнобильська трагедія, грудень 1991 р. – кінець існування СРСР.

Основні поняття: сталінщина та сталінізм, «відлига», шістдесятники, «застій», дисиденти, «розвинутий соціалізм», «перебудова».

Знакові особи: Петро Шелест, Володимир Щербицький, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл.

Після Другої світової війни радянська Україна перебувала у складі СРСР майже півстоліття. Розглядаючи радянський період чи то як ексклюзивний соціалістичний експеримент, чи то як «державний капіталізм» з тоталітарною лівацькою надбудовою, варто визнати, що в повоєнні десятиліття можна побачити три спроби змін у радянському суспільстві, що пов'язані з іменами правителів у СРСР – часи пізнього Йосипа Сталіна (1945-1953 рр.), «відлига» часів Микити Хрущова (до 1964 р.), «застій» Леоніда Брежнєва (до 1982 р.) та двох його швидко померлих наступників (Юрій Андропов, Костянтин Черненко), «перебудова» Михайла Горбачова (1985-1991 рр.). Терміни публіцистичні, але вони є індикаторами того, що

партійні керівники намагались здійснити певні зміни для вдосконалення суспільного розвитку, а широким верствам радянських людей доводилось вже традиційно лише пристосовуватись до цього.

Пізній сталінський період позначився тими самими тенденціями, що і в 30-ті роки, але прояви сталінщини – політичних репресій – стали менш масштабними. Завдяки централізованому керівництву колосальними людськими ресурсами, суворій дисципліні та ентузіазму людей економіка країни вже в другій половині 40-х років була відбудована після страшної війни, навіть незважаючи на черговий голод, який спіткав Україну в 1946-1947 рр. (переважно через посуху), що коштувало життя майже мільйону людей, яких уряд не спромігся врятувати. Загалом справи державні йшли набагато краще, ніж зростання соціальних стандартів. Ситуація в Західній Україні ускладнювалась ще й тим, що бандерівська ОУН продовжувала боротьбу проти радянської влади, а УПА її вела до середини 50-х рр., незважаючи на загибель у 1950 р. її легендарного керівника Романа Шухевича, чинила збройний опір, який уряду вдалось придушити, застосувавши максимально широкий арсенал боротьби – від амністій до провокацій серед місцевого населення. Громадянський конфлікт забрав життя десятків тисяч людей – упівців, радянських силовиків та мирного населення. А самого керівника націоналістів – реального руху опору радянській владі – Степана Бандеру було убито в 1959 р. вже за нового радянського керівництва.

Після смерті Й. Сталіна і нетривалої боротьби до влади прийшов колишній керівник української республіканської партійної організації Микита Хрущов. Для нього було очевидним, що радянська система потребує удосконалення, але його реформи були механістичними і вельми суперечливими. У соціально-економічній площині завдано удару диктату міністерств в економіці і запроваджено територіальні ради народного господарства, проведено конфіскаційну деномінаційну грошову реформу, здійснено розширення орних

земель шляхом підняття цілинних земель, розпочато експериментування з монокультурою – кукурудзою, посилено хімізацію в аграрній сфері, започатковано рух за комуністичне ставлення до праці – як один із засобів позаекономічного впливу на трудящих. У суспільно-політичній сфері здійснювалась десталінізація: засуджено «культ особи» Сталіна і вчинки його оточення, вперше система визнала, що її керівники можуть помилятися і здійснювати злочини. Разом з тим було проголошено курс на побудову комунізму в межах життя наступного покоління радянських людей, завдано удару по реальних конкурентах в ідеологічній і духовній сферах – церкві та націоналізму. Зміни в суспільстві в цей час були сповнені оптимізму – від гордощів за свою країну (політ у космос Юрія Гагаріна в 1961 р.) до безпрецедентного за всі роки радянської влади будівництва житла і початку розквіту радянського кіномистецтва. Чи не основним ментальним зрушенням радянських людей стало помітне зменшення страху перед державою як тотальним контролером і репресивним монстром. Втім саме це і сприяло появі дисидентського руху – тих, хто вірив, що радянську систему можна удосконалити задля найшвидшого досягнення комунізму і що це можна обговорювати офіційно й публічно. Але система відреагувала миттєво і потужно: найгучнішою стала «справа юристів» щодо Української робітничо-селянської спілки у 1959 р. Однією з оригінальних ідей дисидентів було відокремлення радянської України від СРСР. На їхню наївну думку, завдяки її ресурсу комунізму можна було досягти ще швидше. Прикметним було й те, що радянська система дійсно зазнала змін і це позначилось на завершенні правління М. Хрущова – його лише відправили на пенсію. Адже непередбачуваність наслідків економічних реформ, непослідовність у десталінізації (поступово почав складатись його особистий культ) змусили опозиційно і консервативно налаштовану групу партійних керівників відсторонити Хрущова від влади – розпочався наступний період радянських змін.

Два десятиліття правління Леоніда Брежнєва публіцисти назвали «застоем», що навряд чи є справедливим. Адже радянська економіка розвивалась, а поступово падали лише темпи її зростання, опустившись у середині 80-х майже до нульової позначки. Цей період розпочався з реформи Олексія Косигіна, яка передбачала враховувати кінцевий результат роботи підприємств, заохочуючи як їх, так і трудові колективи засадами господарського розрахунку та окремого працівника, стимулюючи їх фінансово. Через це показники економіки другої половини 60-х рр. значно зросли – «золота» восьма п'ятирічка була дуже успішною (хоч це є незаперечним не для всіх істориків економіки) навіть з врахуванням поправки на офіційну статистику. Проте внутрішня консервативна опозиція наполягала на тому, що соціалістичний робітник працює не за гонорари, а на совість, а відкриття додаткових нафтових родовищ у Сибіру призвели до колосального притоку в економіку «нафтодоларів», що й поклато край реформі. Був і зовнішній чинник, який впливав на «консерваторів» – «празька весна» у 1968 р. показала, що реформи і спроба побудувати «соціалізм з людським обличчям» є небезпечними для правлячої партії. Падіння цін на нафту в першій половині 80-х рр. боляче вдарило по радянській економіці, а здатність гнучко реагувати і динамічно розвиватись вона вже втратила. Коли стало зрозумілим, що до 1980 р. комунізм не вдасться побудувати, то суспільствознавці винайшли теорію «розвинутого соціалізму» – невизначеної тривалості переходу від «реального соціалізму» до комунізму.

Часи Брежнєва стали часом зростання соціальних стандартів радянських людей: неухильне збільшення платні, увага до відпусток для догляду за дітьми, комфортніше житло, широке поширення аксесуарів до нього – кольорові телевізори, холодильники, пральні машини, особисті автомобілі, розширення асортименту харчування, можливість мандрувати (переважно в межах СРСР). Розвиток культури – спорту і фізкультури, театрального і кіномистецтва, літератури – свідчив, що радянське суспільство має багатий потенціал, який визнавали у світі. Зростання добробуту створювало

ілюзію просування на шляху до «світлого майбутнього». Насправді ж формувалось звичайне для модерної доби суспільство споживання. Наявність у ньому так званої «особистої власності», поряд з офіційно існуючими державною і колгоспно-кооперативною, було нічим іншим як різновидом приватної власності, наявність і обсяг якої все помітніше і для все більшої частини населення ставав основною життєвою цінністю, незважаючи на офіційну і громадську боротьбу з міщанством, спекуляцією, критикою приватновласницьких інстинктів. Більше того, зникнення суперстраху перед державою ще з «відлиги» призвело до появи і розростання тіньової мікроекономіки, без якої вже не могла обійтись практично жодна радянська родина: додаткове неофіційне підробляння (майструванням, гаруванням на присадибних ділянках, різноманітними посередницькими послугами (спекуляція)), широко розповсюдилось крадійство (робітники на заводах, селяни у колгоспах і радгоспах), хабарі (службовці). Отже, у цей період зростання приватної власності породило відчутні індивідуалістичні настрої, що розходились з колективістськими аспіраціями партії, і виникли великі ментальні ножиці між офіціозом та повсякденними настроями людей. Така рівновага могла тривати лише в умовах поступового розвитку економіки і відсутності демократичних політичних механізмів врахування думок і прагнень людей.

Але і в тих умовах у всій країні із аполітичного руху інтелігенції – «шістдесятництва», основним меседжем якого можна вважати заклик до переосмислення сучасного їм світу за допомогою нових творчих прийомів і підходів з активним використанням етнічності, – виріс політичний рух незгодних з існуючою комуністичною системою, які виступали на захист української етнічної культури, церкви чи прав людини. Певною мірою ілюзію націєтворення зміцнював керівник республіканських комуністів Петро Шелест (1963-1972 рр.). Він дійсно толерував розвиток української етнічної культури, але робив це в контексті зміцнення особистих позицій як сильного регіонального керівника найбільшої партійної організації в

СРСР, а його «українськість» була своєрідним маркером для позначення його «феодалної вотчини».

Втім на початку 70-х років партійне керівництво СРСР взяло курс на створення нової спільноти – радянських людей, що випливало як з логіки капіталізму з тоталітарною ідеологією – одна форма власності в однієї нації або як прецедент у класичній капіталістичній країні США – плавильний казан і створення єдиної політичної нації. Оскільки досягнення цього було можливим лише за умов надання преференції одній з культур, зробивши її стрижневою, то мали постраждати інші, навіть без їхніх прямих обмежень чи заборон. Отже, саме через преференції російській мові і культурі посилилась русифікація і творча інтелігенція почала чинити опір. Конфлікт загострився після зміни республіканського партійного керівництва у 1972 р. – Петра Шелеста замінив Володимир Щербицький. У період розрядки міжнародної ситуації в 1976 р. була створена несанкціонована владою Українська Гельсінська група щодо дотримання прав людини, учасники якої, у тому числі й Левко Лук'яненко, були ув'язнені. Знову-таки не можна перебільшувати роль і вагу дисидентського руху. За третину століття серед кількадесятмільйонного люду нараховано лише одну тисячу дисидентів, які звісно не могли завдати серйозної шкоди системі, яка хоч і переживала все більші труднощі, але легко долала опір внутрішніх критиків.

У першій половині 80-х рр. символічним стало те, що за 2,5 роки (листопад 1982 – березень 1985 рр.) померли три генеральні секретарі ЦК КПРС поспіль – Л. Брежнєв, Ю. Андропов та К. Черненко. З приходом до влади Михайла Горбачова розпочався період (з квітня 1985 р.), названий публіцистами «перебудовою», який став насправді різким поглибленням кризи і агонії системи «соціалізму» / «державного капіталізму» разом з радянською владою. Новий партійний лідер вирішив радикальніше підійти до розв'язання низки традиційних для радянського суспільства проблем. Спочатку передбачалось просто налагодити дисципліну і розпочати

антиалкогольну компанію, але коли перше не дало реального ефекту, а друге завдало фінансових втрат, то почались кадрові зміни. Авторитету новому керівникові додавали не лише бажання динамічніших змін, але й гасло демократизації суспільного життя. Нові економічні труднощі підштовхнули партійне керівництво рухатися в напрямку пристосування до процесу формування ринкової економіки – було надано самостійність державним підприємствам, дозволено індивідуальну трудову діяльність, створення підприємств на засадах кооперації – по суті було прокладено шлях до багатоукладної економіки. Але й ці заходи виявились половинчастими, адже так і не було сформульовано програму переходу до класичного капіталізму: соціально-економічна криза наростала і правляча партія стрімко втрачала авторитет.

Оголосивши на початку «перебудови» політику «гласності», а по суті – свободи слова, що передбачає плюралізм думок, єдина і пануюча партія отримала неприємну критику не лише її діяльності, а й минулого, яке виявилось завдяки їй дуже трагічним, що так само сприяло падінню її авторитету і призвело до політичного краху, а радянську державу – до розпаду. Зі зменшенням авторитету центральної партійної влади в самій КПРС посилювались опозиційні до неї настрої. Консерваторів або комуністів-ортодоксів уособлював Єгор Лігачов, який закликав повернутись до засад політики попередніх періодів, а демократів або лібералів – опальний партійний керівник Борис Єльцин, який виступав за поглиблення перетворень і використовував карту суверенітету Росії у складі СРСР. У серпні 1991 р. «консерватори» здійснили спробу державного перевороту, яка провалилась, і це дало перевагу іншому крилу, яке вповні скористалось ситуацією, змусивши М. Горбачова піти у відставку з допіру створеної посади першого й останнього президента СРСР. Фактично у грудні того року СРСР припинив своє існування – для всіх республік СРСР настав новий період історії.

«Перебудова» в УРСР просувалась дуже повільно. Завдяки партійному керівництву на чолі з Володимиром Щербицьким вона

залишалась оазою «консерватизму». Втім вибух на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. був не лише демонстрацією неблагополуччя в атомній енергетиці, але й у всій радянській системі, символічним початком кінця радянської України. Після того, як В. Щербицький залишив пост у 1989 р., «перебудовчі» процеси пішли тут випереджувальними темпами. Того ж року в Україні виникла реальна опозиція КПУ – Народний рух за перебудову, який швидко став масовим. Верховна Рада прийняла закон «Про мови», у якому українській мові надано особливий статус, а також новий виборчий закон, що означало перенесення центру політичного життя від партійних кабінетів під купол будівлі Верховної Ради. Та на виборах навесні 1990 р. переконливу перемогу здобули комуністи – так звана «група 239». Вони мали достатньо активну і ефективну опозицію, яка нараховувала понад 100 депутатів – від колишніх дисидентів до радикально налаштованих на зміни комуністів. У цей час відбувався парад суверенітетів колишніх республік – 12 червня його навіть проголосила тоді ще радянська Росія, а 16 липня – і Верховна Рада України, яку за тиждень очолив колишній секретар ЦК КПУ з ідеології Леонід Кравчук. Він уособлював неконсервативну групу правлячої еліти, яку можна було б умовно назвати «націонал-комуністами». В умовах спроби державного перевороту в серпні 1991 р. республіканське керівництво зайняло вичікувальну позицію, а коли перемога Б. Єльцина стала очевидною, то комуністи-консерватори солідаризувались з опозиційною Народною радою і Верховна Рада прийняла майже одностайно Акт проголошення державної незалежності України. Її рішення мав підтвердити всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р. Незважаючи на те що на всесоюзному референдумі в березні того ж року українці висловились за збереження СРСР, на зимовому референдумі, на який прийшло понад 90% виборців, понад 90% з них проголосували за державну незалежність України.

Отже, протягом повоєнних десятиліть радянське керівництво намагалось удосконалювати систему «державного капіталізму», яку

воно вважало соціалістичною. Але чим далі підвищувався добробут людей, тим більше накопичувалась сукупна приватна власність громадян, відбувалась поступова конвергенція – зростали «дрібнобуржуазні інстинкти» і латентне бажання радянських людей жити «як на Заході». Спочатку малопомітно, а в роки «перебудови» і лавиноподібно почали наростати націоналістичні настрої і наміри. Таким чином формувались підстави до появи класичного капіталістичного суспільства з ліберальними ідеями особистого успіху та прагненням націй до національного самовизначення аж до відокремлення, що і було реалізовано в грудні 1991 р., коли СРСР припинив своє існування. Розпочався сучасний період історії.

Запитання для самоконтролю

- 1. Чим пояснити, що назва кожного з періодів радянської історії пов'язана з іменем партійного керівника?*
- 2. У який з періодів радянські люди відчували себе найстабільніше і чому?*
- 3. Чи можна однозначно оцінити стан розвитку української культури у радянський час?*

ЛЕКЦІЯ 12. СУЧАСНА УКРАЇНА (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Дорожня карта

1. Соціально-економічні тенденції.

2. Суспільно-політичні процеси.

Ключові події: 24 серпня 1991 р. – проголошення державної незалежності України, 28 червня 1996 р. – прийняття Конституції, 2001 р. – «оксамитова революція», 2004 р. – Помаранчева революція, 2013 р. – Революція Гідності.

Основні поняття: державна незалежність, ринкова економіка, націєтворення, революції.

Знакові особи: Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Віктор Янукович, Петро Порошенко.

Понад чверть століття, що минуло з розпаду СРСР, обидві площини, соціально-економічну та суспільно-політичну, можна поділити на дві нерівномірні частини – 90-ті роки XX та майже два десятиліття XXI століття. Перший з цих періодів у соціально-економічній площині можна назвати демонтажем державного і поверненням класичного капіталізму. Його основним проявом була приватизація – роздержавлення насамперед нерухомого майна і перехід його у приватну індивідуальну чи колективну власність (від заводів і фабрик до особистого житла). Оскільки це відбувалось в умовах правового нігілізму і відсутності відповідного державного контролю і реального справедливого регулювання, то процеси ці проходили з такими колосальними порушеннями і відвертим шахрайством, що все це нагадувало марксове первинне накопичення капіталу – як обгородження в Британії, коли «вівці з’їли людей». Уособленням цих процесів була гіперінфляція, яку вдалось призупинити перед запровадженням національної валюти – гривні – у 1996 р. ВВП нової країни неухильно падав і процес зупинився лише

на межі століть. Це свідчило, що розподіл колишньої державної власності в основному завершився, сформувалась національна/територіальна буржуазія, спрацював внутрішній інстинкт капіталу на самозбереження і самозбільшення. У перші роки нового століття відбувся економічний підйом: у 2004 р. зростання ВВП досягло одного з найкращих у Європі показників – 12%. Але суспільно-політична криза того року, а з 2008 р. також і світова економічна криза, нові суспільно-політичні випробування, агресивні дії з боку Російської Федерації та сепаратистський рух на Донбасі і воєнні дії стали відчутним гальмом і тягарем для подальшого розвитку економіки. Адже на часі був перехід економіки України з індустріальних рейок на постіндустріальні, а зменшення питомої ваги промисловості відбувається не за рахунок стрімкого зростання сфери послуг чи наукомістких технологій, а через деіндустріалізацію при стагнаційних темпах економіки.

У суспільно-політичному житті основною тенденцією 90-х рр. ХХ ст. було зменшення впливу комуністичної й загалом лівої ідеології та її носіїв. На дострокових виборах президента в 1994 р. Л. Кравчука переміг технократ і представник директорського корпусу Леонід Кучма, а на парламентських виборах комуністи, хоч і створили найбільшу фракцію, але втратили абсолютну більшість голосів. Ліві ще домінували у парламенті – спікерами були представники соціалістичної (Олександр Мороз, 1994-1998) та селянської партії (Олександр Ткаченко, 1998-2001), але в 2001 р. відбулась «оксамитова революція», результатом якої стало відсторонення останнього від спікерства. Відтоді у Верховній Раді панували лише «праві» партії, тобто такі, які, прикриваючись традиційною національною риторикою правоцентристів, насправді були виразниками інтересів великого капіталу.

Останніми політичними успіхами комуністів стали вихід у другий тур президентських перегонів у 1999 р. їхнього лідера Петра Симоненка (головно через те, що два основних конкуренти участі в них не брали: колишній прем'єр-міністр олігарх Павло

Лазаренко був несподівано ув'язнений правоохоронцями США, а лідер національно-демократичних сил і колишній дисидент В'ячеслав Чорновіл загинув за нез'ясованих обставин) та парламентські вибори 2002 р., коли вони набрали 20% голосів. Другий термін президентства Л. Кучми (1999-2005) припав на економічну стабілізацію і початок зростання економіки. У зовнішній політиці держава продовжила дуалістичну політику, орієнтуючись одночасно на Захід та Російську Федерацію. Прикметним є те, що в 1997 р. було підписано як великий договір про дружбу з північно-східною сусідкою, так і Хартію про особливе партнерство з НАТО. Вагання між цими геополітичними полюсами й визначили основною мірою тенденції розвитку України у XXI столітті.

На початку нового століття стало очевидним, що в країні сформувався олігархічний капіталізм – у соціальному сенсі найгірший його різновид. Це означало, що державна власність стрімко і максимально зменшувалась, і при слабкій державній владі це перетворювалось на безконтрольний грабіж більшої частини населення і загрозливе соціальне розшарування. Політикум став так само приватизованим, адже в політичному житті домінували не ідеологічні, а іменні партії і блоки, які за передвиборчими гаслами ховали інтереси великого капіталу. Яскраво це виявило себе під час президентських виборів 2004 р. Один з претендентів, колишній прозахідний прем'єр-міністр Віктор Ющенко, уособлював правоконсервативні настрої, адже передвиборча програма була наповнена національною/націоналістичною риторикою з орієнтацією водночас на західну ліберальну модель капіталізму, що приваблювало західну і центральну Україну. Другий – Віктор Янукович, представник донбаської олігархії – розігрував карту захисту російської мови і прав російськомовного населення з геополітичною орієнтацією на Росію, через що здобув прихильність на півдні і сході України. Порушення, що привели до перемоги на виборах останнього, та протести, які увійшли в широкий обіг від публіцистів під назвою «Помаранчева революція», викликали потребу визначення

стратегічних пріоритетів розвитку країни. Проте внутрішня боротьба «помаранчевих» між собою, провал всіх реформ у всіх сферах та світова економічна криза призвели до того, що це врешті викликало розчарування новою владою і повернуло до влади олігархічну Партію регіонів та їхніх союзників на виборах у парламент та обрання В. Януковича президентом у 2010 р.

Новий президент не запропонував країні нових пріоритетів і стандартів та виявив непослідовність у зовнішньополітичній стратегії. Врешті було оголошено прозахідний курс, а коли стало очевидним, що відбулась відмова від нього, то у листопаді 2013 р. розпочалась чергова хвиля протестів. Спроба силою придушити виступи переважно студентської молоді спровокувала масові акції протесту і зіткнення з силовиками, через що понад сотня осіб, переважно протестувальників, яких названо в народі «небесною сотнею», загинула. Президент В. Янукович втік до Російської Федерації, і Верховна Рада проголосила дострокові вибори. Протестні акції, що призвели до перезавантаження влади, публіцисти назвали «Революцією Гідності». Ситуація в країні стала драматичною, коли в лютому 2014 р. спецпідрозділи РФ під прикриттям кримської «народної самооборони» захопили ключові об'єкти в Криму і окупували півострів. Українське військо при цьому виявило свою невідповідність до такого ходу подій. Незабаром на Донбасі розпочались інспіровані РФ протести проти центральної влади, а спроби останньої силовим шляхом їх припинити виявились невдалими. Групи озброєних місцевих сепаратистів під орудою відповідних структур РФ почали захоплювати владу в населених пунктах, проголосивши утворення Донецької та Луганської народних республік. Це стало прямим втручанням РФ у внутрішні справи України, адже не виникає жодних сумнівів щодо джерела фінансування і озброєння сепаратистів, не кажучи вже про участь регулярних частин РФ у бойових діях. У цілому в Україні було створено конфлікт, який став дестабілізуючим її чинником на невизначений час у майбутньому.

Отже, можна стверджувати, що впродовж майже трьох десятиліть йде процес формування новітнього феномену України, коли національна держава і суспільство формуються в глобалізованому світі. Роздержавлення власності, прихід «дикого» капіталізму з несправедливим розподілом, формування національного олігархату, падіння соціальних стандартів для абсолютної більшості і зубожіння її маргінесу, неспроможність державних інституцій ефективно виконувати свої функції на чолі з клептократичним керівництвом кожної з гілок влади, неструктурована політична метушня з безнастанним ошукуванням виборця, безперервна сутужна боротьба «маленького українця» за виживання часто-густо на межі, а то і за межами моралі і моральності стали невід’ємними рисами пострадянської України. Одночасно феномен України здебільшого здобував визнання у світі завдячуючи продукції металургії, авіабудуванню, космічній галузі чи військово-промислому комплексу й експорту зернових до спортивних висот футболіста Андрія Шевченка, боксерів братів Кличків і проведення Євро-2012, перемог співачок Руслани Лижичко і Сусани Джамаладінової (Джамали) на «Євробаченні». Складними були і незавершеними залишаються національні ідентифікатори українця в країні, де існує колосальна розбіжність у розумінні самої національної ідеї, де не викристалізувався європейський середній клас, неструктуроване на лівоцентристське і правоцентристське політичне середовище, російськомовний сегмент культури є співмірний з україномовним, де етноцентричний формат національної ідеї конкурує з форматом політичної нації.

Отже, історію сучасної України можна розглядати як цивілізаційне повернення до магістральних шляхів розвитку європейської цивілізації – формування постіндустріального капіталізму з демократично-ліберальною суспільно-політичною надбудовою. Щоправда, наявність архаїчних залишків «дикого» капіталізму, всевладдя великого капіталу, виснажлива боротьба між олігархічними політичними угрупованнями, слабкість державної

влади і відсутність її реальних правових засад, неструктурованість політичного життя і відсутність реального громадянського суспільства, а тепер і гібридна війна РФ роблять швидку інтеграцію України до європейського співтовариства (як у соціальних стандартах, так і цивілізаційних цінностях) проблематичною у близькій перспективі, але не безнадійною в принципі.

Запитання для самоконтролю

- 1. У чому причини того, що Україну визнано нині найбільш бідною країною Європи?*
- 2. У чому виявляється незрілість еліт і недосконалість політичного життя сьогодні?*
- 3. Як розвиваються процеси українського націєтворення в XXI столітті?*

ПІСЛЯСЛОВО

Завершуючи скромний гран-нарратив з історії України, ще раз варто наголосити, що було здійснено проекцію із сьогодення в минуле лише з однією і, отже, головною метою – спробою пізнати себе як суспільство і озброїтись як особистість, здійснивши ретроспективний погляд у давнину, починаючи з появи людини на нашій землі і до вчорашнього дня. Головними персонажами були як різноманітна людність, що знаходилась у просторовій і подієвій динаміці, так і стосунки в її середовищі. Цивілізаційний рух можна уявити як дихотомію, поєднання загального, притаманного всім людям, та особливого, що породжувалось локальними в глобальному контексті обставинами. Сучасна людина в Україні має усвідомлювати, що живе в різноманітній за своїми цивілізаційними вимірами країні, де тисячоліттями ментальність наших предків визначалась екологічними обставинами, лісовими нетрями, землеробським лісостепом чи степовим життям. Що землеробська культура і прив'язка людини до плідної землі породжувала і відповідну ментальність – консервативного за світоглядом індивідуаліста-господарника, схильного терпіти соціальний чи духовний визиск різноманітних за конфігураціями державних утворень, поки не накопичувався вибуховий горючий матеріал. Кінець домодерної епохи позначився посиленням впливу російської держави у вітчизняній історії. Початок модерності ознаменувався як формуванням капіталістичних відносин, так і стрімким процесом націєтворення, який попервах здобув своє етнічне втілення – пробудження самосвідомості етнічних українців. Втім якщо перший процес був аж занадто бурхливим, то другий недостатнім для того, щоб на початку новітньої історії виникла класична європейська держава з середнім класом і національно свідомою елітою. Новітня історія позначилась перемогою модерності в радянському форматі – індустріальна й урбанізована Україна активно витіснила аграрну і рустикальну Україну та стала домінуючою в середині ХХ сторіччя.

У національній свідомості відбувались амбівалентні процеси як толерування етнічної української культури, так і формування людини нового типу – гомо советікус – ідеологічно вихованої, з високим освітнім (переважно російською мовою) цензом міської людини, яка мала порівняно високий соціальний захист та впевненість в особливому й оптимальному цивілізаційному шляху у світовій історії. Розпад «соціалістичної системи» і загибель Радянського Союзу стали значною мірою несподіваними для радянського українця/українки і поставили їх у складні умови повернення в традиційну капіталістичну систему з розв'язанням питання державотворення і національної ідеї вже за мірилами сучасного світу. Випробування для України виявились більш ніж трагічними, і лакмусовим папірцем тут є катастрофічне зменшення кількості населення як через перевищення смертності над народжуваністю, так і у зв'язку з масовим виїздом українців на тимчасові заробітки і постійне місце проживання в інші, благополучні країни.

Актуальні цивілізаційні завдання для України на сьогодні, з огляду на давнє і не дуже давнє минуле, можна окреслити так: 1) кардинальне посилення ефективності держави зі всіма відповідними інституціями; 2) формування такої державної економічної політики, яка була б сприятливою для розвитку господарства (адже існує колосальний аграрний, індустріальний та інфраструктурний ресурси); 3) особливий акцент має бути зроблений на галузях економіки, що притаманні постіндустріальному суспільству; 4) принципове підвищення соціальних стандартів пересічного громадянина і працівників державної сфери (насамперед науки, освіти і охорони здоров'я); 5) сприяння формуванню середнього класу як основного платника податків і носія центристської політичної ідеології; 6) розвиток реального парламентаризму, злагодженого з виконавчою і судовою гілками влади, і громадянського суспільства; 7) формування класичної політичної палітри зі змаганням як основних

лівоцентристської та правоцентристської платформ; 8) завершення формування української політичної нації, ознакою якої має стати не стільки домінування етнічної української культури, як толерантність і мультикультурні підходи до Іншого, що мають стати визначальними цінностями у повсякденні громадян; 9) культивування відчуття солідарності серед громадян; 10) сприяння зміцненню духовності і моральних стандартів у суспільстві.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Основна література до всього курсу

(на вибір)

Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України : підручник. Вид. третє, допов. і переробл. – Київ : Алерта, 2010. – 388 с.

Бойко О. Д. Історія України : підручник. 5-те вид., допов. Київ : Академвидав, 2014. – 720 с.

Гарін В. Б., Кіпцар І. А., Кондратенко О. В. Історія України : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 240 с.

Гудзь В. Історія України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Слово, 2008. – 672 с.

Історія України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Баран В. та ін. ; Юрій Сливка (відп. ред.). 4-е вид. Львів : Світ, 2003. – 518 с.

Історія України : підруч. для студ. неістор. спец. вищ. навч. закл. / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2016. – 598 с.

Історія України : підручник / Г. Д. Казьмирчук та ін. ; Київ нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 2-ге вид., виправл. і доповн. Київ : Логос, 2010. – 648 с.

Литвин В. М. Історія України : підручник. 4-те, доопр. та допов. вид. Київ : Наук. думка, 2010. – 829 с.

Мицик Ю. А. Історія України : навч. посіб. Київ : Кліо, 2015. – 677 с.

Пасічник М. С. Історія України : навч. посіб. 2-е вид., стер. Київ : Знання, 2006. – 735 с.

Світлична В. В. Історія України : навч. посіб. / за ред. Ю. М. Алексеєва. 3-е вид., випр. і допов. Київ; Львів : Каравела., 2006. – 308 с.

Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. 104 с.

Допоміжні джерела інформації до всього курсу

Опубліковані джерела:

Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. Голос України. 1991. № 165.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів : Каменярь, 1990. – 301 с.

Винниченко, В. К. Відродження нації. Репринт. вид. Київ : Політвидав України, Ч. 1, 1990. – 348 с.

Винниченко В. К. Відродження нації. Репринт. вид. Київ : Політвидав України, Ч. 2 : Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). 1990. – 328 с.

Винниченко В. К. Відродження нації. Репринт. вид. Київ : Політвидав України, Ч. 3 : Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). 1994. – 542 с.

Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України; Упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 1993. – 237 с.

Голод в Україні 1946-1947 : документи і матеріали. Київ - Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1996. – 376 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.

Декларація про державний суверенітет України : Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. Київ : Політвидав України, 1990. – 8 с.

Історія України. Документи. Матеріали : посібник. Київ : Вид. центр "Академія", 2002. – 448 с.

Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / редкол. : П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. ; АН УРСР, Археогр. коміс. та ін.. Київ : Наук. думка, 1990. (Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні ХІХ - початку ХХ ст.). Т. 1 / упоряд. : І. І. Глизь (голов. упоряд.) та ін. ; наук. ред. тому : Г. І. Марахов, В. Г. Сарбей, 1990. – 540 с.

Т. 2 / упоряд. : М. І. Бутич (голов. упоряд.) та ін. ; наук. ред. тому : І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, 1990. – 692 с.

Т. 3 / упоряд. : О. О. Франко (голов. упоряд.) та ін. ; наук. ред. тому : Л. З. Гісцова, Г. Я. Сергієнко, 1990. – 433 с.

Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. : зб. документів і матеріалів. К., 1992. – 736 с.

Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.

Конституція України 1978 року. Офіційний сайт Верховної Ради України.

Конституція України від 28.06.1996 року з останніми змінами. Офіційний сайт Верховної Ради України.

Конституція України. Київ : КМ, 2014. – 94 с.

Косик В. М. Розкол ОУН у світлі документів. Київ : Українська видавнича спілка, 2002. – 32 с.

Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941-1950 : зб. документів і матеріалів / упоряд. А. І. Бичкова, О. Г. Луговський, І. О. Молодчикова; відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Київ : Наук. думка, 1989. – 576 с.

Литвин В. М. Україна - 2004. Події. Документи. Факти : у 3 т. Київ : Вид-во ТзОВ "3 Медіа", 2005. – Т. 1. – 592 с.

Литвин В. М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти : у 3 т. Київ : Видавництво ТзОВ "3 Медіа", 2005. – Т. 2. – 592 с.

Литвин В. М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти : у 3 т. Київ : Видавництво ТзОВ “3 Медіа”, 2005. – Т. 3. – 416 с.

Михайло Драгоманов : автожиттєпис наукове видання / уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенкко. Київ : Либідь, 2009. – 444 с.

Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. Київ. : МАУП, 2007. – 346 с.

Національні процеси в Україні : історія і сучасність : документи і матеріали : довідник : у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. Київ : Вища шк., 1997. Ч. 1 / упоряд. І. О. Кресіна та ін. 1997. – 583 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. документів і матеріалів / упоряд. : А. А. Батюк, І. Л. Бутич ; упоряд., ред. : П. М. Костриба; за ред. : С. Д. Пількевич; за ред. : Ф. П. Шевченко. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.

Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями : зб. матеріалів : в 7 т. / под общ. ред. Р. А. Руденко. Москва : Госюриздат, 1957-1961. Т. I : Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор / сост. Г. Н. Александров и др. 1957. – 800 с.

Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями : зб. матеріалів : в 7 т. / ред. Р. А. Руденко; сост. Г. Н. Александров и др. Москва : Госюриздат, 1958-1961. Т. II : Преступления против мира. 1958. – 863 с.

Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями : зб. матеріалів : в 7 т. / ред. Р. А. Руденко; сост. Г. Н. Александров и др. М. : Госюриздат, 1958-1961. Т. III : Военные преступления и преступления против человечности. 1958. – 816 с.

Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями : зб. матеріалів : в 7 т. / ред. Р. А. Руденко; сост.

Г. Н. Александров и др. М. : Госюриздат, 1958-1961. Т. IV : Военные преступления и преступления против человечности. 1959. – 896 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. / ред. Р. А. Руденко; сост.

Г. Н. Александров и др. Москва : Госюриздат, 1958-1961. Т. V : Допросы подсудимых и речи адвокатов. 1960. – 881 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. / ред. Р. А. Руденко; сост.

Г. Н. Александров и др. Москва : Госюриздат, 1958-1961. Т. VI : Преступные организации. 1960. – 744 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. / под общ. ред. Р. А. Руденко.

Москва : Госюриздат, 1957-1961. Т. VII : Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор / сост. Г. Н. Александров и др. 1961. – 760 с.

"Русалка дністрова" : документи і матеріали / упоряд. і передмова : О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій; АН Української РСР, Ін-т суспільних наук. Київ : Наук. думка, 1989. – 544 с.

Україна в ХХ столітті (1900–2000) : зб. документів і матеріалів / упор. : А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король та ін. Київ, 2000. – 351 с.

Українська Гельсінкська група, 1978-1982 : документи і матеріали / ред. О. Зінкевич. Торонто, Балтимор : Українське видавництво "Смолокип" ім. В. Симоненка, 1983. – 998 с.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали : в 3 т. Мюнхен, 1983. – Т. 3. – 381 с.

Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. Київ : Наук. думка, 1996-1997. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд.:

В. Ф. Верстюк (керівник) та ін.; редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін., 1996. – 587 с.

Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. Київ : Наук. думка, 1996-1997. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. ; редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін., 1997. – 421 с.

Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Харків : САГА, 2008 – 374 с.

Чорнобильська трагедія : документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 1996. – 784 с.

Словники і довідники:

Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник. 2-ге вид., допов., доопрац. К. : Наук. думка, 2005. – 718 с.

Історія України : довідник / упоряд. : С. Крупчан та ін. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Казка, 2010. – 736 с.

Історія України : короткий тлумачний словник / Національний технічний ун-т України "Київський політехнічний ін-т" ; уклад. О. В. Лихолат, А. О. Лихолат ; відп. ред. О. А. Підлісна. Київ : Політехніка, 2004. – 62 с.

Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ : Либідь, 1997. – 464 с.

Малик Я. Й., Павлюк В. В. Короткий історичний довідник (поняття, події, терміни, персоналії) / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України; Національний ун-т «Острозька академія». Львів : ПАІС, 2009. – 475 с.

Михальчук П. А. Термінологічний і хронологічний довідник з історії України. 4-те вид. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 191 с.

Прохорова І. А. Довідник з історії України : навч. посіб. для вступників до вищ. навч. закл. Київ : Гнозис, 2008. Ч. 1 : Давня та середньовічна історія України (до 1569 р.). Нова історія України. Українські землі у другій половині XVI - першій половині XVIII ст. Нова історія України. Українські землі у другій половині XVIII - на початок XX ст. Теми програми з історії України 1-20 (включно). – 230 с.

Табачник Д. В., Попов Г. Д. Українці зарубіжжя та Україна : довідник. Київ : Знання, 2007. – 296 с.

Ткач М. М. Слово о полку Ігоревім : реконструкція, переклад, словник-довідник. Київ : Сніва, 2006. – 184 с.

Українське козацтво : мала енциклопедія. Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.

Українці у світі : довідник / В. М. Воронін (авт.-упоряд.), С. А. Дроздовська (авт.-упоряд.). Київ : Український Центр духовної культури, 2005. – 143 с.

Шаповал Л. І. Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів : термінол. словник / Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава : АСМІ, 2009. – 268 с.

Інтернет-ресурси:

1. <http://exlibris.org.ua/>
2. <http://golodomor.org.ua/>
3. <http://kaschenko.onestop.net/>
4. <http://litopys.org.ua/> <http://litopys.kiev.ua/>
5. <http://www.cossackdom.com/>
6. <http://www.geocities.com/ukrgalicia/>
7. <http://www.history.org.ua/>
8. <http://www.human-culture.com/history/>
9. <http://www.info-library.com.ua/>
10. <http://www.nbu.gov.ua/>

11. <http://www.uahistory.cjb.net/>

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА ДО ОКРЕМИХ ТЕМ:

Тема 1. Вступні настанови

Багринець В. М. Коли і як виникли назви Україна, українці? Ужгород, 1997. – 37 с.

Все об Украине / В. М. Скляренко, Я. А. Батий, М. А. Панкова; предисл. Ю. В. Макарова; худ.-оформ. С. И. Правдюк. Харьков : Фолио, 2008. – 572 с.

Карпов В. В., Табачник Д. В. Військова символіка держави. Київ : Либідь, 2007. – 290 с.

Українська символіка : народознавчий аспект. Хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. А. Біда та ін. Умань : УДПУ, 2008. – 224 с.

Тема 2. Первісне суспільство і початок цивілізації

Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ, 1998. – 336 с.

Баран В. К., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. Київ, 1991. – 144 с.

Бунятян К.П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. Київ, 1998. – 335 с.

Витоки : від найдавніших часів до першої половини IX ст. Київ, 1995. – 416 с.

Давня історія України : в 3 т. / ред. кол. П. П. Толочко та ін.; НАН України, Ін-т археол. Київ : Наук. думка, 1997.

Т. 1 : Первісне суспільство / С. С. Березанська та ін. ; ред. колегія : В. Н. Станко (відп. ред.) та ін. 1997. – 557 с.

Т. 2 : Скіфо-антична доба / відп. ред. С. Д. Крижицький. 1998. – 496 с.

Т. 3 : Слов'яно-Руська доба / Ю. С. Асєєв та ін. ; ред. П. П. Толочко. 2000. – 695 с.

Етнічна історія давньої України. Київ, 2000. – 280 с.

Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994. – 256 с.

- Залізник Л. Л. Передісторія України: X-V тис. до н. е. Київ, 1998. – 307 с.
- Зубар В. М. Античний світ Північного Причорномор'я. Нариси історичного та соціально-економічного розвитку : навч. посіб. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 318 с.
- Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русява А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ, 1998. – 351 с.
- Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII-X ст. Полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці, 1999. – 176 с.

Тема 3. Раннє середньовіччя

- Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наук. думка, 1988. – 261 с.
- Войтович Л. В. Княжа доба : портрети еліти : монографія / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – 782 с.
- Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ, 1996. – 240 с.
- Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / НАН України ; Інститут історії України. Центр досліджень з історії Київської Русі. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 180 с.
- Ричка В. М. За літописним рядком : Історичні оповіді про Київську Русь. Київ, 1991. – 206 с.
- Толочко О. П. Русь : Держава і образ держави. Кив, 1994. – 37 с.
- Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998. – 352 с.
- Україна крізь віки : у 15 т. Т. 3 : Баран В. Д. Давні слов'яни / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1998. – 336 с.
- Федака С. Землі і міста княжої України-Русі : нарис історичної географії. Ужгород, 2002. – 136 с.

Тема 4. Високе середньовіччя

Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Львів, 1996. – 256 с.

Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / НАН України ; Інститут історії України / ред. М. Ф. Котляр. Київ : Наук. думка, 2002. – 400 с.

Головко О. Б. Корона Данила Галицького : Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. – 575 с.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. Київ, 1996. – 272 с.

Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : 1999. – 36 с.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. – 336 с.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. : Дослідження. Тексти. Львів, 2004. – 1285 с.

Тема 5. Пізнє середньовіччя

Голобуцький В. Запорізьке козацтво. Київ : Вища шк., 1994. – 539 с.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / відп. ред. : В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України, НАН України, НДІ укр. козацтва. Київ : Києво-Могилянська акад., 2006. Т. 1. 799 ; 2007. Т. 2. – 723.

Коли земля стогнала, друга половина XVI – перша половина XVII ст. Київ : Україна, 1995. – 432 с.

Між двох вогнів. Друга половина XVI – перша половина XVII ст. Київ : Україна, 1996. – 413 с.

Русина О. В. Україна під татарами та Литвою. Київ : Альтернативи, 1999. – 320 с.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Дніпродзержинськ : Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с.

Темні віки, XIV – перша половина XV ст. / Сер. "Історія України в прозових творах та документах" / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. і автор передм. О. В. Русина. Київ : Україна, 1993. – 444 с.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ : Критика, 2002. – 416 с.

Тема 6. Переддень модерної доби

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / відп. ред. : В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України, НАН України, НДІ укр. козацтва. Київ : Києво-Могилянська акад., 2006. – Т. 1. – 799 ; 2007. – Т. 2. – 723.

Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ, 2007. – 72 с.

Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря : монографія / Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Науково-дослідний ін-т козацтва. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. – 196 с.

Гетьман Іван Мазепа : постать, оточення, епоха : зб. наук. пр. / НАН України; Інститут історії України; Державний комітет архівів України / В. А. Смолій (відп. ред.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 398 с.

Голобуцький В. Запорізьке козацтво. Київ : Вища шк., 1994. – 539 с.

Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини : Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998. – 321 с.

Грибовський В. В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / Нікопольське регіональне відділення НДІ козацтва при Ін-ті історії України НАН України. Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 128 с.

Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, права. Київ : Дніпро, 1996. – 224 с.

Корогод Г. І. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції : навч. посіб. / Національний ун-т внутрішніх справ України. Сумська філія. Суми : Університетська книга, 2008. – 124 с.

- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр, 1991. – 167 с.
- Мицик Ю. Іван Виговський. Харків : Фоліо, 2010. – 119 с.
- Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Оглоблин Олександр ; ред. Л. Винар. 2-ге вид., допов. Київ, 2001. – 461 с.
- Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів : Сіверянська думка, 1998. – 248 с.
- Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція XVII століття (1648–1676 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. – 351 с.
- Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков; НАН України, Ін-т історії України. 3-тє доопрац. вид. Київ : Темпора, 2009. – 624 с.
- Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик : монографія / НДІ українознавства. Відділ української етнології. Київ : НДІУ, 2008. – 124 с.
- Чухліб Т. В. Петро Дорошенко. Київ : Атлант ЮЕМСі, 2007. – 64 с.
- Чухліб Т. Козаки та яничари : Україна у християнсько-мусульманських війнах (1500–1700 рр.). Київ, 2010. – 435 с.
- Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2008. – 64 с.

Тема 7. «Імперська доба» або «довге» XIX століття

- Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів, 1996. – 447 с.
- Вол Б. Д., Малик Я. Й., Савинець В. А. Україна у складі Австро-Угорської та Російської імперії (кінець XVIII – 1917 р.). Львів : Ред.-вид. відділ ЛНУ, 1994. – 112 с.
- Герлігі П. Одеса : Історія міста, 1794–1914. Київ : Критика, 1999. – 382 с.
- Грицак Ярослав. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ : Критика, 2006. – 630 с.
- Грицак Я. Страсті за націоналізмом : історичні есе. Київ : Критика, 2004. – 344 с.
- Козачок Я. В., Горленко О. А. Забуттю не підлягає : Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство : монографія / Національний авіаційний ун-т.

Київ : НАУ, 2007. – 80с.

Когут З. Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. – 352 с.

Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни. *Історичні есе у 2-х т.* Київ : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.

Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 343 с.

Ресєт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

Самойлов Ф. О. Історія Одещини й Одеси (II пол. XIX ст. – 1914 р.) : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2006. – 264 с.

Сухий О. М. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. 2-ге вид., допов. Львів, 1999. – 226 с.

Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні : XIX – початок XX ст. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2005. – 427 с.

Шип Н. А. Суспільно політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). Київ : Українська академія зовнішньої торгівлі, 2004. – 100 с.

Тема 8. Великі потрясіння: перша світова війна та революції

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : навч. посіб. Київ : Заповіт, 1997. – 341 с.

Голованов В. Я. Нестор Махно. Москва : Молодая гвардия, 2008. – 482 с.

Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів : Світ, 1991. – 111 с.

Здоров А. А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917- лютий 1918 рр.) : монографія. Одеса : Астропринт, 2007. – 272 с.

Історія січових стрільців : воєнно-історичний нарис. К. : Україна, 1992. 347 с.

Кондратюк В. О., Регульський В. Л. ЗУНР : становлення и захист завоювань (1918–1921 рр.). Львів, 1998. – 95 с.

Косик В. М. Симон Петлюра / Наукове товариство ім. Шевченка; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / пер.з фр. Ярема Кравець. Львів : НТШ, 2000. – 88 с.

Реснт О. П. Павло Скоропадський. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.

Реснт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. – 480 с.

Українські січові стрільці. 1914–1920 : ювілейне перевидання / ред. О. Романів. Львів : Наукове тов-во ім. Шевченка, 2005. – 160 с.

Хміль І. В. Аграрна революція в Україні : березень 1917 р. – квітень 1918 рр. / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 90 с.

Тема 9. Радянська та нерадянська Україна у два міжвоєнні десятиліття

Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). Львів. 2006. – 335 с.

Голець В. В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.). Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с.

Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні : 20-30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. – 344 с.

Кузьменко В. Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917-1939 рр.) : правові аспекти. Одеса : ОДУВС, 2009. – 810 с.

Кульчицький С. В. Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні : матеріали до навчального курсу. Київ, 2006. – 256 с.

Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939). Київ : Альтернативи, 1999. – 336 с.

Литвин В. М. Україна : міжвоєнна доба (1921 – 1938). Київ : Альтернативи, 2003. – 512 с.;

Мейс Дж. Український національний комунізм : Трагічні ілюзії. Київ : ІНВіП, 1997. – 82 с.

Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Донецький національний ун-т. Донецьк : Видавництво ДонНУ, 2003. – 624 с.

Реснт О. П., Коляда І. А. Україна між світовими війнами (1914–1939) : Події. Люди. Документи : Нариси історії. Київ : Школа, 2004. – 544 с.

Цвілюк С. А. Українізація України. Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. Одеса : Маяк, 2004. – 199 с.

Тема 10. Україна у другій світовій війні

Веденєєв Д., Кучер В. Українці проти нацизму. Політичний вимір. Запоріжжя, 2005. – 81 с.

Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с.

Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні : проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2006. – 423 с.

Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя : Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ : Генеза, 2005. – 408 с.

Козлітін В. Д. Друга світова війна 1939–1945 рр. : навч. посіб. / Харківський держ. педагогічний ун-т. Харків : РА, 2001. – 336 с.

Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. Київ : Вирій, 1997. – 272 с.

Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). Львів : Світ, 1995. – 102 с.

Тема 11. Радянська Україна (друга половина 40-х – початок 90-х рр.)

Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи. Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 447 с.

- Баран В. Україна після Сталіна : нарис історії 1953–1985 рр. Львів : Свобода, 1992. – 123 с.
- Васюта С. І., Погрібний І. П. Чорнобильська трагедія : національний досвід та глобальні імперативи. Київ : КиМУ, 2003. – 276 с.
- Ведмідь Л. А. Українська Гельсінська група : історичний огляд. Київ : Поліграф Центр, 2005. – 22 с.
- Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Харківська правозахисна група. Харків : Фоліо, 2003. – 143 с.
- Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Донецький національний ун-т. Донецьк : Видавництво ДонНУ, 2003. – 624 с.
- Україна: політична історія, ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада : В. М. Литвин (гол.) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

Тема 12. Сучасна Україна (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

- Бойко О. Д. Україна 1991–1995 рр. : тіні минулого чи контури майбутнього (нариси новітньої історії). Київ, 1996. – 207 с.
- Бойко Б. Ф. Україна : остання війна за незалежність (аналітичне дослідження). Коростень : Вечірній Коростень, 2005. – 158 с.
- Брецько Ф. Ф. Незалежна Україна : хроніка державотворчого процесу (1991–2009) / Ф. Ф. Брецько, А. Л. Дрік, Л. П. Майор. Ужгород : Гражда, 2009. – 261 с.
- Декларація про державний суверенітет України : історія прийняття, документи, свідчення / Асоціація нар. депутат. України. Житомир : Рута, 2010. – 868 с.
- Касьянов Г. Україна 1991–2007 : нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2007. – 427 с.
- Україна : політична історія, ХХ – початок ХХІ ст. / Ред рада : В. М. Литвин (гол.) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

Навчальне видання

Хмарський Вадим Михайлович

доктор історичних наук, професор кафедри історії України

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

В авторській редакції

Підп. до друку 03.06.2019. Формат 60x84/16.

Ум.-друк. арк. 6,86. Тираж 50 пр.

Зам. № 1927.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua